

UNE VAGUE DE FEMMES FRANÇAISES ?

EEN STUDIE NAAR PROFESSIONELE BEROEPSMIGRATIE VAN
BUITENLANDSE SEKSWERKERS IN ANTWERPEN TIJDENS DE
PERIODE NOVEMBER 1922 TOT JUNI 1925

Aantal woorden: 30.784

Helena Van Hiel

Studentennummer: 02106342

Promotor(en): Prof. dr. Margo De Koster

Masterproef voorgelegd voor het behalen van de graad master in de geschiedenis

Academiejaar: 2024 - 2025

Figuur 1: Paul Joostens (1889-1960) Cristal Palace, 1924. Courtesy Galerie Ronny Van de Velde

Verklaring i.v.m. consulteerbaarheid

De auteur en de promotoren geven de toelating deze studie als geheel voor consultatie beschikbaar te stellen voor persoonlijk gebruik. Elk ander gebruik valt onder de beperkingen van het auteursrecht, in het bijzonder met betrekking tot de verplichting de bron uitdrukkelijk te vermelden bij het aanhalen van gegevens uit deze studie. Het auteursrecht betreffende de gegevens vermeld in deze studie berust bij de promotoren.

Het auteursrecht beperkt zich tot de wijze waarop de auteur de problematiek van het onderwerp heeft benaderd en neergeschreven. De auteur respecteert daarbij het oorspronkelijke auteursrecht van de individueel geciteerde studies en eventueel bijhorende documentatie, zoals tabellen en figuren.

Voorwoord

De masterscriptie wordt vaak gezien als het sluitstuk van de opleiding Geschiedenis, een moment waarop eerdere interesses en verworven vaardigheden samenkomen in een eigen onderzoek. Hoewel mijn interesse in moderne en hedendaagse geschiedenis al in het middelbaar groeide, begon het specifieke traject dat tot deze scriptie leidde vorig jaar bij mijn bachelorproef, onder begeleiding van prof. dr. Margo De Koster en prof. dr. Antoon Vrints, waar ik voor het eerst in aanraking kwam met het onderwerp sekswerk. Wat begon als een eerste kennismaking, groeide al snel uit tot een thema dat veel meer te bieden had dan ik had verwacht. Zo belandde ik bij de migratiegeschiedenis van vrouwelijke sekswerkers tussen West-Europese havensteden, een onderwerp dat me bleef intrigeren. De vragen uit mijn bachelorproef vormden het vertrekpunt van dit werk. Tijdens het onderzoek botste ik op onverwachte patronen en verbanden in het bronmateriaal, die telkens nieuwe inzichten en vragen opleverden. Het schrijfproces werd daardoor geen loutere opdracht, maar een boeiende zoektocht die me steeds verder meesleepte. Ik kan met zekerheid zeggen dat mijn interesse in dit onderwerp daardoor niet is afgenomen, maar juist sterker is geworden.

Graag wil ik dan ook enkele personen bedanken die dit onderzoek mogelijk hebben gemaakt. In de eerste plaats mijn promotor, prof. dr. Margo De Koster, die gedurende deze twee jaar telkens tijd voor mij maakte en mij met veel enthousiasme begeleidde. Haar waardevolle literatuurtips, feedback en gesprekken waren steeds van groot belang voor mijn voortgang. Daarnaast wil ik ook mijn leescommissarissen, dr. Laura Nys en drs. Neslihan Dogan, bedanken voor hun constructieve feedback en tips tijdens de voortgangsrapportage. Hun opmerkingen hielpen me om mijn onderzoek scherper te stellen en kritischer te reflecteren op de concepten en ideeën die in deze thesis aan bod komen.

Verder wil ik graag mijn familie bedanken. Mama en papa, bedankt dat jullie me de kans hebben gegeven een studie te volgen die aansluit bij mijn passie, en dat jullie me vier jaar lang hebben gesteund en gemotiveerd om het beste uit mezelf te halen. Een speciaal woord van dank aan papa voor het nalezen van deze thesis en de waardevolle taalkundige feedback. Ook Remi en Victor wil ik bedanken, voor de momenten waarop jullie me af en toe kwamen onderbreken om te vertellen over jullie schoolavonturen en vrienden, om samen te wandelen of een film te kijken. Die pauzes waren heel welkom en werden erg gewaardeerd.

Naast mijn familie was ook mijn vriendenkring van onschatbare waarde gedurende deze opleiding. Winde, Roxan, Tara, Stan en Frederik: van onze eerste ontmoeting op de introductiedag, tot het ontstaan van onze groepschat en de vele onvergetelijke momenten samen; zonder jullie waren deze vier jaar niet hetzelfde geweest. Isolde, Milla en Justine,

mijn ‘familietje’: ik kijk nog steeds uit naar onze Pride & Prejudice en Mamma Mia-marathon. Daarnaast wil ik mijn vrienden van de scouts bedanken, voor alle leuke zaterdagen, kampen, leefweken, studeersessies en meer die me telkens weer aan het lachen maakten en mijn academische zorgen even deden vergeten.

Tot slot wil ik ook alle andere mensen bedanken die deze voorbije vier jaar zo onvergetelijk hebben gemaakt, *it's been a blast*.

Inhoudsopgave

Verklaring i.v.m. consulteerbaarheid	i
Voorwoord	ii
Inhoudsopgave	iv
Overzicht	vii
Lijst van gebruikte afkortingen.....	vii
Overzicht van gebruikte afbeeldingen	vii
Overzicht van gebruikte kaarten	vii
1. Inleiding.....	1
1.1. Historische schets.....	2
1.1.1. Van reglementarisme naar abolitionisme: sekswerk in de negentiende en twintigste eeuw	2
1.1.2. Handel in vrouwen en kinderen? Vrouwelijke migratie in de negentiende en twintigste eeuw	6
1.2. Focus en onderzoeksvragen	8
1.3. Bronnen.....	9
1.3.1. Bronnen van de Zedendienst	9
1.3.2. Bronnen van de Vreemdelingenpolitie	12
1.3.3. Andere bronnen.....	15
1.4. Methodologie	18
1.5. Gebruikte terminologie	19
1.6. Structuur betoog	20
2. Status quaestionis.....	22
2.1. Van slachtoffer naar arbeidster: sekswerk in de geschiedschrijving	22
2.1.1. Internationaal historisch onderzoek naar sekswerk	22
2.1.2. Belgisch historisch onderzoek naar sekswerk	24
2.1.3. Lacunes in het historisch onderzoek naar sekswerk	25
2.2. Een <i>forgotten category</i> ? De vrouwelijke sekswerker in migratieonderzoek	26
2.3. Positionering van dit onderzoek	27
3. Naar Antwerpen: motieven, routes en context van migratie tijdens het interbellum	

3.1.	November 1922 tot juni 1925: een bijzondere periode?.....	29
3.2.	November 1922: de start van een grote migratiegolf?	30
3.2.1.	Enkele concepten uit de migratiestudies	30
3.2.2.	Verklaringen voor deze migratiegolf	31
3.3.	30 juni 1925: de afschaffing van de Antwerpse bordelen	47
3.4.	Tussentijdse conclusie.....	50
4.	Wie waren deze vrouwen? Profielen en achtergronden van de buitenlandse sekswerkers in Antwerpen.....	53
4.1.	Leeftijd	53
4.2.	Geboorteplaats	55
4.3.	Relatie- en gezinsstatus	57
4.4.	Reden van registratie en vorig beroep	58
4.5.	Migratiepatronen vóór aankomst	59
4.6.	Vergelijking met buitenlandse sekswerkers buiten de periode 1922-1925.....	60
4.7.	Tussentijdse conclusie.....	62
5.	De infrastructuur van sekswerk: organisatie, netwerken en tussenpersonen	64
5.1.	Facilitatoren van migratie en sekswerk	64
5.1.1.	Georganiseerde beroepsmigratie	64
5.1.2.	Pooier, madam of partner? Tussenpersonen in het sekswerk	66
5.1.3.	De rol van tussenpersonen in de beroepsmigratie van sekswerkers	68
5.1.4.	Vrijwillige migratie?	69
5.2.	Vestigingspatronen van de buitenlandse sekswerkers	71
5.2.1.	Het eerste verblijf in Antwerpen	71
5.2.2.	Landontzeggingen	73
5.3.	De Spuistraat als dé bestemming? De grootste bordelen en hun uitbaters	76
5.3.1.	Spuistraat 12	77
5.3.2.	Spuistraat 19	79
5.3.3.	Spuistraat 21/23: het Cristal Palace	80
5.3.4.	De rol van de Antwerpse bordelen in de migratiegolf van de buitenlandse sekswerkers	84
5.4.	Geclusterde migratie	86

5.5.	Stedelijke knooppunten	88
5.6.	Arbeidsmigrant?	89
5.7.	Tussentijdse conclusie.....	90
6.	Naar Antwerpen: reprise	93
7.	Conclusie	95
7.1.	Besluit van dit onderzoek	95
7.2.	Pistes voor verder onderzoek	96
8.	Bibliografie.....	98
8.1.	Afkortingen	98
8.2.	Onuitgegeven bronnen.....	98
8.2.1.	Archief Verenigde Naties	98
8.2.2.	Stadsarchief Antwerpen, Felixarchief	98
8.3.	Uitgegeven bronnen.....	102
8.4.	Online bronnen	102
8.5.	Audiovisuele bronnen	102
8.6.	Literatuur	103
9.	Bijlagen	110
9.1.	Bijlage 1: Jaarlijkse inschrijvingen van buitenlandse vrouwen bij de Antwerpse zedendienst (1919-1934)	110

Overzicht

Lijst van gebruikte afkortingen

AVN	Archief Verenigde Naties
MA	Modern archief
SAA	Stadsarchief Antwerpen

Overzicht van gebruikte afbeeldingen

FIGUUR 1: PAUL JOOSTENS (1889-1960) CRISTAL PALACE, 1924. COURTESY GALERIE RONNY VAN DE VELDE.....	3
FIGUUR 2: VOORBEELDEN VAN VERSCHILLENDE PROSTITUTIEBOEKJES. STADSARCHIEF ANTWERPEN (SAA), MODERN ARCHIEF (MA), ARCHIEF GEZONDHEIDSDIENST, MODELLEN VAN PROSTITUTIEBOEKJES, 1914-1925, 731#2117....	4
FIGUUR 3: BINNENZIJDEN VAN ANTWERPS 'ONTUCHTBOEKJE'. SAA, MA, ARCHIEF GEZONDHEIDSDIENST, MODELLEN VAN PROSTITUTIEBOEKJES, 1914-1925, 731#2117.	4
FIGUUR 4: PAGINA UIT HET INSCHRIJVINGSREGISTER. SAA, MA, FONDS POLITIE ANTWERPEN, CENTRALE WERKING, ZEDENDIENST, INSCHRIJVINGREGISTERS VAN PROSTITUEES, 1921-1945, MA#27385.	12
FIGUUR 5: VREEMDELINGENDOSSIER VAN SIMONE MACY, INGESCHREVEN BIJ DE ZEDENDIENST OP 19/12/1923. SAA, MA, ARCHIEF VREEMDELINGENPOLITIE, VREEMDELINGENDOSSIER SIMONE MACY, 1923, 481#175761.	14
FIGUUR 6: HOTEL GALICIA, KORTE SCHIPPERSKAPELSTRAAT ZEDENBUREAU, ANTWERPEN 1920. WACHTZAAL. SAA, MA, ARCHIEF GEZONDHEIDSDIENST, FOTO-OF#7620.	38
FIGUUR 7: HOTEL GALICIA, KORTE SCHIPPERSKAPELSTRAAT ZEDENBUREAU, ANTWERPEN 1920. KLEEDKAMER. SAA, MA, ARCHIEF GEZONDHEIDSDIENST, FOTO-OF#7621.	38
FIGUUR 8: HOTEL GALICIA, KORTE SCHIPPERSKAPELSTRAAT ZEDENBUREAU, ANTWERPEN 1920. ONDERZOEKSAK. SAA, MA, ARCHIEF GEZONDHEIDSDIENST, FOTO-OF#7618.....	39
FIGUUR 9: HOTEL GALICIA, KORTE SCHIPPERSKAPELSTRAAT ZEDENBUREAU, ANTWERPEN 1920. ONDERZOEKSTAFEL. SAA, MA, ARCHIEF GEZONDHEIDSDIENST, FOTO-OF#7619.....	39
FIGUUR 10: HOTEL GALICIA, KORTE SCHIPPERSKAPELSTRAAT ZEDENBUREAU, ANTWERPEN 1920. LAVABO EN ONTSMETTING DER INSTRUMENTEN. SAA, MA, ARCHIEF GEZONDHEIDSDIENST, FOTO-OF#572.	40
FIGUUR 11: HOTEL GALICIA, KORTE SCHIPPERSKAPELSTRAAT ZEDENBUREAU, ANTWERPEN 1920. BUREEL VAN DE POLITIE. SAA, MA, ARCHIEF GEZONDHEIDSDIENST, FOTO-OF#7617.....	40
FIGUUR 12: REISPAS OVERHANDIGD AAN PAULINE C. (LINKS) EN BRIEF TEN NAVOLGING VAN DE UITWIJZING (RECHTS). SAA, MA, ARCHIEF VREEMDELINGENPOLITIE, VREEMDELINGENDOSSIER PAULINE CARLET, 481#178918.	75
FIGUUR 14: ANDRÉ FAVORY, LE "CRISTAL PALACE" A ANVERS, CA. 1922.	81

Overzicht van gebruikte kaarten

KAART 1: GEBOORTEPLAATSEN VAN DE BUITENLANDSE SEKSWERKERS IN ANTWERPEN (1922-1925)	55
KAART 2: GEBOORTEPLAATSEN VAN DE BUITENLANDSE SEKSWERKERS IN ANTWERPEN (1922-1925) – REGIO PARIJS	56
KAART 3: VORIGE BESTEMMINGEN VAN DE BUITENLANDSE SEKSWERKERS IN ANTWERPEN (1922-1925)	59
KAART 4: VERSCHIL TUSSEN GEBOORTEPLAATSEN EN VORIGE BESTEMMINGEN VAN DE BUITENLANDSE SEKSWERKERS IN ANTWERPEN (1922-1925)	60
KAART 5: EERSTE VERBLIJFSADRESSEN VAN DE BUITENLANDSE SEKSWERKERS IN ANTWERPEN (1922-1925)	72

1. Inleiding

Al vanaf het midden van de negentiende eeuw fungeerde Antwerpen als een belangrijk knooppunt van internationale handel en migratie. Als snelgroeende havenstad trok zij uiteenlopende groepen migranten aan, op zoek naar arbeid, mobiliteit en economische mogelijkheden.¹ Onder deze migranten bevond zich in de vroege jaren 1920 een opvallende groep vrouwen: buitenlandse sekswerkers, grotendeels afkomstig uit Frankrijk. Tussen november 1922 en juni 1925 werden maar liefst 466 van deze vrouwen ingeschreven bij de zedendienst van de stad; een aantal dat beduidend hoger lag dan het aantal ingeschreven buitenlandse sekswerkers uit de periodes 1919-1922 en 1925-1934.

Deze masterproef vertrekt vanuit de vaststelling dat deze migratiegolf zich niet alleen kenmerkte door haar omvang, maar ook door haar homogeniteit. Bijna alle vrouwen kwamen uit dezelfde regio, werden binnen korte tijd geregistreerd bij de zedendienst, werkten in een beperkt aantal bordelen, vooral gelegen in de Spuistraat, en vertrokken vervolgens na een kort verblijf opnieuw naar een andere stad, vooral Parijs. Deze sterk gelijklopende profielen doen vermoeden dat deze beweging meer was dan een toevallige samenloop van individuele migratieroutes. In deze masterproef wordt daarom onderzocht of men hier kan spreken over een vorm van georganiseerde beroepsmigratie binnen de commerciële sekswerksector.

De casus van Antwerpen vormt een uitstekend vertrekpunt om de wisselwerking tussen sekswerk, migratie en stedelijke infrastructuur te analyseren. Via een combinatie van kwantitatieve en kwalitatieve bronnen, waaronder prostitutieregisters, vreemdelingendossiers, bevolkingsregisters en verslagen van de gezondheidsdienst, worden de profielen van de vrouwen gereconstrueerd, hun migratiepatronen (deels) in kaart gebracht, en de netwerken en structuren onderzocht die hun verplaatsing mogelijk maakten. Door deze casus te plaatsen in de bredere context van het interbellum, een periode gekenmerkt door toenemende internationale controle op de mobiliteit van vrouwen, veranderende opvattingen over sekswerk, en strengere stedelijke regulering, verschaft deze thesis een duidelijk beeld van een tot nu toe weinig onderzocht onderdeel van vrouwelijke arbeidsmigratie.

Tijdens de eerste fase van het schrijfproces van deze masterproef werd gebruikgemaakt van ChatGPT om mijn eigen teksten na te lezen op taalfouten en sommige zinsconstructies te verbeteren. De suggesties werden steeds kritisch beoordeeld, aangepast en opnieuw meerdere keren bewerkt.

Thomas Verbruggen, "Maids on the move. The Migration of Foreign Domestic Servants to Antwerp and Brussels (1850-1910)" (PhD diss., Universiteit Antwerpen en Vrije Universiteit Brussel, 2020), 15, 25.

1.1. Historische schets

1.1.1. Van reglementarisme naar abolitionisme: sekswerk in de negentiende en twintigste eeuw

Het systeem van het reglementarisme, ook wel het Franse systeem genoemd, had een grote impact op de organisatie van sekswerk in tal van steden tijdens de negentiende en vroege twintigste eeuw. De oorsprong van dit systeem moeten we, zoals de naam verradt, in Frankrijk zoeken. Op het einde van de achttiende eeuw kwamen registratiepraktijken en medische controles voor sekswerkers in Parijs al voor. Dit systeem werd onder Napoleon in 1802 geïnstitutionaliseerd. Tegen het einde van het Napoleontische regime ontstonden reeds bordelen met staatsvergunningen, oftewel de *maisons de tolérance*. Deze tolerantie tegenover sekswerk kwam voort uit de al oudere opvatting dat commerciële seks een ‘noodzakelijk kwaad’ vormde, bedoeld om de ‘familie’ en ‘eerbare vrouwen’ te beschermen.² Alexandre Parent-Duchâtelet werkte het Franse systeem in 1836 verder uit in zijn invloedrijke studie *‘De la prostitution dans la Ville de Paris considérée sous le rapport de l’hygiène, de la morale et de l’administration’*. Ook hij beschouwde sekswerk als een noodzakelijk kwaad dat, omwille van de volksgezondheid, moest worden gecontroleerd. Hij ontwierp een typologie van ‘prostituées’ en formuleerde aanbevelingen voor het beleid. Hij stelde vier maatregelen voor: de verplichte registratie van sekswerkers en ‘verdachte vrouwen’, verplichte wekelijkse medische controles, de concentratie van sekswerk in specifieke wijken en in vergunde *maisons closes* of bordelen die aan het blote oog onttrokken waren, en het oprichten van een zedendienst binnen de politie om deze regels te handhaven.³

Door het geloof in de effectiviteit van de regulering, gecombineerd met morele en sanitaire motieven, voerden verschillende Belgische steden rond het midden van de negentiende eeuw gedetailleerde reglementen in. De organisatie van sekswerk op gemeentelijk niveau in België was mogelijk dankzij artikel 96 van de Gemeentewet van 1836. Deze wet liet lokale besturen toe een eigen beleid te voeren, zolang de openbare orde, veiligheid en goede zeden werden gewaarborgd. Al snel zien we dat verschillende grote steden in België dit implementeerden: Brussel in 1844, Gent in 1850 en Antwerpen

² Elisa Camiscioli, *Selling French Sex. Prostitution, Trafficking, and Global Migrations* (Cambridge: Cambridge University Press, 2024), 35. ; Susan P. Conner, “The Paradoxes and Contradictions of Prostitution in Paris,” in *Selling Sex In the City: A Global History of Prostitution 1600s-2000s*, eds. Magaly Rodríguez García, Lex Heerma van Voss en Elise van Nederveen Meerkkerk (Leiden: Brill, 2017), 187-8. ; Sonja Dolinsek en Siobhán Hearne, “Introduction: prostitution in twentieth century Europe,” *European Review of History: Revue européenne d'histoire* 29, nr. 2 (2022): 124-5.

³ Tuur Bisschop, “Praktijk versus beleid. Prostitutiecontrole in Antwerpen na de afschaffing van de reglementering in 1948” (Masterproef, Universiteit Gent, 2024), 21-2. ; Elwin Hofman, Magaly Rodríguez García en Pieter Vanhees, *Seks voor Geld. Een geschiedenis van prostitutie in België* (Amsterdam: Prometheus, 2022), 110-1.

in 1852.⁴ In het Antwerpse reglement werden de vrouwen ingedeeld in twee groepen, nl. de *huismeiskens*, die in een bordeel woonden, en de *afgezonderde meiskens*, die zelfstandig woonden. Aangezien in eerdere reglementen het stadsbestuur vooral inzette op het concentreren van sekswerk in bepaalde buurten, was de aandacht voor de tweede groep nieuw. De stedelijke overheden waren zich er immers van bewust dat een grote groep vrouwen slechts occasioneel aan sekswerk deed, als overlevingsstrategie of als bijkomend inkomen, en dat de vrouwen die in een bordeel woonden en werkten vaak deel uitmaakten van een meer professionele klasse binnen de sector. Toch moesten vanaf 1852 ook deze eerste groep vrouwen zich laten registreren. Dit gebeurde ten tijde in het stadshuis, waar de vrouwen werden ingeschreven in de stedelijke prostitutieregisters. Na inschrijving kregen de vrouwen een 'ontuchtboekje' waarin biografische gegevens, woonstveranderingen, medische controles en het reglement in werden bijgehouden.⁵ Hoewel de registratie, en vooral de verplichte medische controles, vaak als een enorme inbreuk op het leven van de vrouwen werd beschouwd, kon de praktijk echter ook bescherming bieden: bordeelhoud(st)ers die vrouwen vasthielden tegen hun wil werden zwaar bestraft.⁶

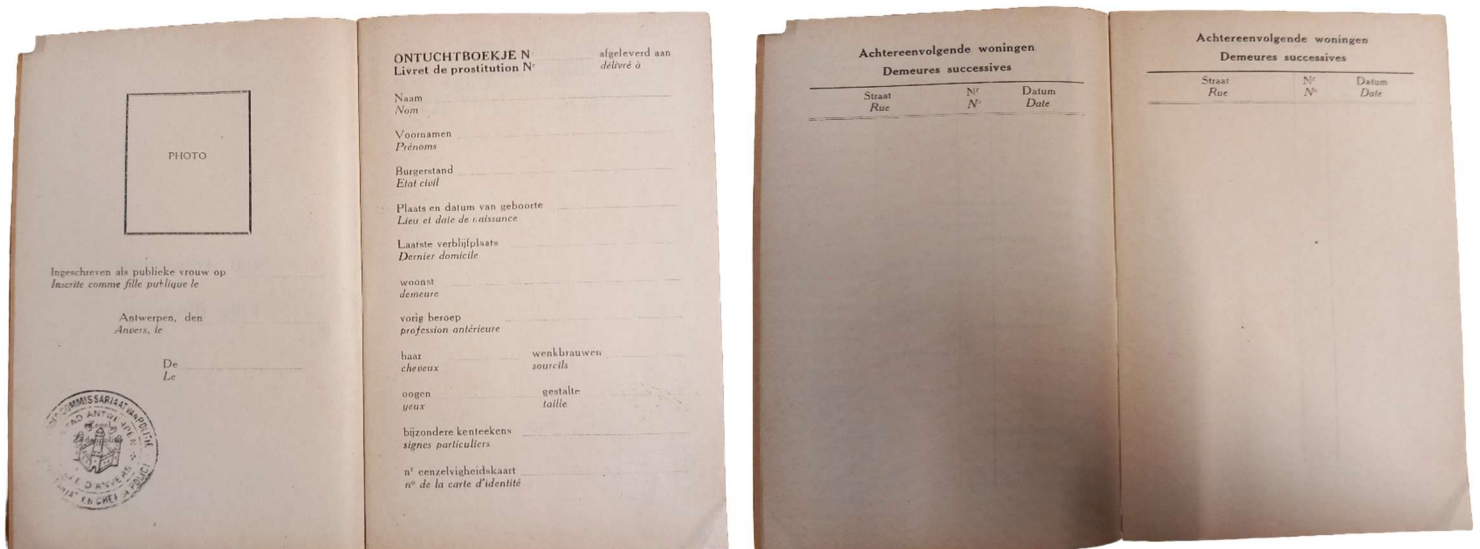
⁴ Bisschop, "Praktijk versus beleid," 22. ; Hofman, Rodríguez García, en Vanhees, *Seks voor geld*, 111.

⁵ Hofman, Rodríguez García, en Vanhees, *Seks voor geld*, 112.

⁶ Margo De Koster, "Prostitutie en politie in Antwerpen, eind negentiende, begin twintigste eeuw," *Tijdschrift: Heemkunde En Lokaal-Erfgoedpraktijk in Vlaanderen* 8, nr. 3 (2018): 41-2.

Figuur 2: voorbeelden van verschillende prostitutieboekjes. Links in de afbeelding staat het reglement over de ontucht afgebeeld, rechts zien we ruimte voor het registreren van de wekelijkse medische controles. Deze boekjes dienden sekswerkers altijd op zak te hebben en fungeerden als een soort paspoort. Stadsarchief Antwerpen (SAA), Modern Archief (MA), Archief Gezondheidsdienst, Modellen van prostitutieboekjes, 1914-1925, 731#2117.

Figuur 3: Binnenzijde van Antwerps 'ontuchtboekje'. Links bevindt zich een soort 'paspoort', rechts is ruimte voorzien voor het registreren van woonstveranderingen. SAA, MA, Archief Gezondheidsdienst, Modellen van prostitutieboekjes, 1914-1925, 731#2117.

Vanaf de jaren 1870 kwam dit systeem van het reglementarisme echter onder druk te staan, zowel op nationaal als internationaal vlak. Deze kritiek uitte zich in eerste instantie vooral in het Verenigd Koninkrijk, waar de Britse wetgeving in de negentiende eeuw – meer bepaald de *Metropolitan Police Act* (1839) en de *Contagious Diseases Acts* (1864, 1866, 1868) – tot streng gereguleerd sekswerk leidde, waarbij vrouwen verplicht konden worden medische controles te ondergaan, ook zonder enig bewijs dat ze aan commerciële seks zouden doen. Deze maatregelen veroorzaakten hevige kritiek en leidden tot de opkomst van het *abolitionisme*. Het doel van het abolitionisme was om alle vormen van door de staat gereguleerd sekswerk af te schaffen en de betrokken vrouwen te helpen rehabiliteren. Josephine Butler werd het boegbeeld van deze beweging, die zich verzette tegen de ‘seksuele slavernij’ van gereguleerd sekswerk. In 1875 richtte Butler de *International Abolitionist Federation* op om het abolitionisme verder te verspreiden. Het beroemde schandaal rond Britse minderjarige meisjes in Brusselse bordelen, aan het licht gebracht in 1885 door William T. Stead in zijn artikel “*Maiden Tribute of Modern Babylon*”, versterkte het verzet tegen het reglementarisme. Dit artikel kan als symbolisch startschot van de internationale morele paniek omtrent de *blanke slavinnenhandel* (later de *handel in vrouwen en kinderen*) gezien worden, dat tot diep in het interbellum invloed had op de mobiliteit van vrouwen.⁷

Ook in België vond het abolitionisme haar ingang. Hoewel er steeds meer druk kwam van bepaalde politieke figuren, zoals minister Jules Le Jeune, om een abolitionistische koers uit te gaan, bleef sekswerk ook na de Eerste Wereldoorlog gereguleerd. De focus bleef vooral op het medische aspect van sekswerk, waarvan de oprichting in 1887 van de gezondheidsdienst als afzonderlijke tak binnen het Antwerpse stadsbestuur een getuigenis vormt. Naarmate het interbellum vorderde, kreeg het abolitionisme echter meer ingang. Zo voerde Brussel in 1925 een kort abolitionistisch experiment, dat snel weer werd afgeschaft aangezien veel sekswerkers net hierdoor naar de stad trokken. Datzelfde jaar werden ook in Antwerpen de officiële bordelen afgeschaft, en later op 25 juni 1934 ook het verplichte registratiesysteem. Uiteindelijk zou het duren tot 21 augustus 1948 vooraleer er een nationale wet kwam inzake de afschaffing van de officiële reglementering van sekswerk.⁸

⁷ Bisschop, “Praktijk versus beleid,” 23-4. ; Magaly Rodríguez García, Elise van Nederveen Meerkerk en Lex Heerma van Voss, “Selling sex in world cities, 1600s-2000s: an introduction,” in *Selling Sex In the City: A Global History of Prostitution 1600s-2000s*, eds. Magaly Rodríguez García, Lex Heerma van Voss en Elise van Nederveen Meerkerk (Leiden: Brill, 2017), 12-3. ; Dolinsek en Hearne, “Introduction: prostitution,” 124-5. ; Camiscioli, *Selling French Sex*, 37-40. ; Philippa Hetherington en Julia Laite, “Migration, Sex and Intimate Labor,” *Journal of Women’s History* 33, nr. 4 (2021): 9. ; Jessica R. Pliley, “Trafficked White Slaves and Misleading Marriages in the Campaigns against Sex Trafficking, 1885-1927,” *Federal History* 11 (2019): 63.

⁸ Bisschop, “Praktijk versus beleid,” 25-30. ; Margo De Koster, “Prostitution in Antwerp,” in *Trafficking in Women 1924-1926. The Paul Kinsie Reports for the League of Nations*, eds. Jean-Michel Chaumont, Magaly Rodríguez García en Paul Servais (Genève: United Nations Publications, 2017), 2: 14-5.

De regelgeving omtrent sekswerk was een belangrijk gegeven in de levens van de vrouwen die aan commerciële seks deden. Strengere of minder strenge regelgeving zorgden er onder andere voor dat vrouwen zich al dan niet vrijwillig inschreven, of dat ze naar bepaalde gebieden migreerden. De ervaringen in de sekswerksector werden dus enorm gekleurd door de regels die van toepassing waren. Visies over sekswerk hadden echter niet enkel op lokaal vlak implicaties, maar ook op de vrouwelijke migratie. Deze migratie, meer bepaald tijdens het interbellum, vormt een tweede thema in dit onderzoek.

1.1.2. Handel in vrouwen en kinderen? Vrouwelijke migratie in de negentiende en twintigste eeuw

Mobiliteit was een centraal element in het leven van veel sekswerkers. Nicole Keusch stelt zelfs dat bijna elke sekswerker minstens één keer in haar leven migreerde.⁹ Vanaf het begin van de negentiende eeuw veranderden nieuwe transport- en communicatietechnologieën, zoals spoorwegen, stoomschepen, postdiensten en telegraaflijnen, de mobiliteit van personen op een ingrijpende wijze. Vooral in de jaren 1890 bereikte migratie een toenmalig hoogtepunt, niet enkel in het aantal personen die migreerden, maar ook op vlak van de afstand die ze aflegden.¹⁰ Hoewel migratie zich vooral naar steden richtte, nam ook de algemene bewegingsvrijheid toe. De tweede helft van de negentiende eeuw kende bovendien een opvallende stijging in vrouwelijke migratie, een proces dat ook wel de *feminization of migration* wordt genoemd. Hoewel men lang dacht dat vrouwen vooral de trajecten van mannen volgden, toont recent onderzoek aan dat veel alleenreizende vrouwen hun migratiebeslissingen zelfstandig namen, op basis van eigen netwerken en informatie. Vooral hun interstedelijke trajecten wijzen op een grotere autonomie dan eerder werd aangenomen; steeds meer vrouwen trokken zelfstandig naar steden om er te gaan werken.¹¹

Tot de Eerste Wereldoorlog konden mensen zich in Europa relatief vrij verplaatsen van het ene land naar het andere. Identiteitsbewijzen waren vaak niet nodig. De oorlog betekende echter het einde van het vrije verkeer van goederen en personen, en markeerde het begin van steeds intensievere pogingen van de staat om migranten te documenteren en

⁹ Nicole Keusch, "Migration and prostitution," in *Selling Sex In the City: A Global History of Prostitution 1600s-2000s*, eds. Magaly Rodríguez García, Lex Heerma van Voss en Elise van Nderveen Meerkerk (Leiden: Brill, 2017), 707.

¹⁰ Lasse Heerten, "Mooring Mobilities, Fixing Flows: Towards a Global Urban History of Port Cities in the Age of Steam," *Journal of Historical Sociology* 34, nr. 2 (2021): 351. ; Keusch, "Migration and Prostitution," 710. ; Maïté Van Vyve, "Over grenzen: een historiografie van Belgische immigratie en politiegeschiedenis (1880-1914)," *Contemporanea* 42, nr. 2 (2020): 1.

¹¹ Hilde Greefs en Anne Winter, "Alone and Far from Home. Gender and Migration Trajectories of Single Foreign Newcomers to Antwerp, 1850-1880," *Journal of Urban History* 42, nr. 1 (2016): 61-3. ; Leslie Page Moch, "Moving Europeans: Historical Migration Practices in Western Europe," in *The Cambridge Survey of World Migration*, ed. Robin Cohen, 126-30 (Cambridge: Cambridge University Press, 1995), 128. ; Verbruggen, "Maids on the move," 12.

controleren.¹² Deze controles hadden vaak een uitgesproken genderdimensie; vrouwen die alleen reisden, zeker jonge of alleenstaande vrouwen, werden sneller gewantrouwd. Dit uitte zich bijvoorbeeld in moeilijkheden bij het verkrijgen van een paspoort of de belemmering van de toegang tot het land. Zeker in context van de internationale paniek rond de vrouwenhandel werden migratiebeperkingen al snel de belangrijkste manier om mensenhandel te controleren en te 'voorkomen'.¹³ In Frankrijk moesten vrouwen bijvoorbeeld in de jaren 1930 bij een paspoortaanvraag enkele dagen wachten terwijl de politie hun omgeving onderzocht. Ze moesten documenten voorleggen zoals een geboorteakte, een bewijs van goed gedrag en een beroepsattest. Bovendien hadden ze toestemming nodig van hun echtgenoot of ouders, tenzij ze ongehuwd en ouder dan 21 jaar waren. Vrouwen die bekendstonden als sekswerkers, of werkten in sectoren die daaraan gelinkt werden, verkregen vaak geen paspoort.¹⁴

Het opkomende 'paspoortregime', dat al sinds het einde van de negentiende eeuw begon en na de oorlog steeds meer gesystematiseerd werd, overlapte chronologisch en praktisch met het internationale debat over vrouwenhandel.¹⁵ Zoals reeds vermeld, vormde het artikel van William T. Stead een belangrijk punt in deze grootschalige paniek. De *blanke slavinnenhandel* verwees naar de ontvoering van 'onschuldige' blanke vrouwen en meisjes door 'buitenlandse' pooiers die hen in het buitenland in bordelen dwongen om aan sekswerk te doen.¹⁶ Één van de belangrijkste organen die zich in dit debat mengde, dat tegen het interbellum werd omgedoopt tot de *handel in vrouwen en kinderen*, was de Volkenbond.¹⁷ De Volkenbond, oftewel de *League of Nations*, was ontworpen als een permanent overlegorgaan tussen landen. Het doel was om internationale, onderlinge banden te bevorderen via gemeenschappelijke afspraken, waarbij de publieke opinie en economische sancties de belangrijkste middelen waren om deze af te dwingen. De eerste conferentie over de internationale vrouwenhandel werd door de Volkenbond bijeengeroepen in 1921. Deze conferentie resulteerde in de '*International Convention for the Suppression of the Traffic in Women and Children*', dat ondertekend werd door

¹² Moch, "Moving Europeans," 129.

¹³ Camiscioli, *Selling French Sex*, 30-3. ; Hetherington en Laite, "Migration, Sex and Intimate Labor," 18-9.

¹⁴ Camiscioli, *Selling French Sex*, 124-5, 137.

¹⁵ Camiscioli, *Selling French Sex*, 128-30.

¹⁶ De gebruikte terminologie maakt meteen duidelijk hoe sterk het discours over mensenhandel geracialiseerd was. Begrippen als *white slavery*, *la traite des blanches*, *la trata de blancas* of blanke slavinnenhandel verwijzen exclusief naar de uitbuiting van witte vrouwen. Ze bevatten bovendien duidelijke verwijzingen naar vroegere vormen van slavernij van mensen van kleur (in het Frans en Spaans respectievelijk *la traite négrière* and *la trata negrera*). Tegelijkertijd werden vrouwen van kleur en de seksuele uitbuiting die zij ondergingen grotendeels buiten beeld gelaten. Opmerkelijk is dat niet alleen deze term zijn oorsprong vindt in het slavernijverleden: ook het begrip *abolitionisme* werd overgenomen uit de strijd tegen slavernij. Hierbij dient verder vermeld te worden dat de meeste hedendaagse historici het er over eens zijn dat de 'blanke slavinnenhandel' eerder een mythe dan werkelijkheid was.

Camiscioli, *Selling French Sex*, 12-3, 21..

¹⁷ Dolinsek en Hearne, "Introduction: prostitution," 131.

drieëndertig landen. Een van de clausules in dit document was de oprichting van een adviescommissie over de handel in vrouwen en kinderen, met als concrete taak de verzameling van gegevens met het doel om deze handel een halt toe te roepen.¹⁸ Het uiteindelijke rapport uit 1927, dat het resultaat was van drie jaar onderzoek naar de ‘onderwereld’, concludeerde dat internationale vrouwenhandel inderdaad een grootschalig probleem vormde. Het empirische bewijs dat werd verzameld – door o.a. geheim agent Paul Kinsie – ondersteunde deze visie echter niet.¹⁹ Hoewel de omvang van de vrouwenhandel mogelijk werd overdreven voor politieke doeleinden, had de daaruit voortvloeiende morele paniek wel degelijk impact op de lokale en nationale beeldvorming. Er ontstond niet alleen een bepaald discours over slachtoffers en daders, maar ook publieke en politieke druk om actie te ondernemen tegen de vrouwenhandel. Dit leidde dan in bepaalde gevallen tot officiële beperkingen op de mobiliteit van, in het bijzonder, alleenreizende vrouwen.²⁰

Deze historische schets maakt duidelijk dat de vrouwelijke migratie in de onderzochte periode plaatsvond in een spanningsveld van morele paniek, toenemende staatscontrole en internationaliserende debatten over mensenhandel en sekswerk. Deze context vormde niet alleen de achtergrond waartegen migrerende sekswerkers zich bewogen, maar beïnvloedde ook rechtstreeks hun mogelijkheden, keuzes en kwetsbaarheden. De vrouwen die naar Antwerpen migreerden, deden dit dus niet in een vacuüm, maar binnen een complex en vaak ongunstig sociaal en politiek klimaat. Dit bewustzijn is essentieel voor ons begrip van hun ervaringen en staat dan ook centraal in de verdere analyses binnen deze masterproef.

1.2. Focus en onderzoeksvragen

Deze masterproef onderzoekt de opvallende migratiegolf van buitenlandse sekswerkers naar Antwerpen tijdens het interbellum, met specifieke aandacht voor de periode tussen november 1922 en juni 1925. In deze korte periode werden 466 buitenlandse vrouwen ingeschreven in het Antwerpse *prostitutieregister*. Dat aantal ligt beduidend hoger dan in de voorgaande jaren (1919–1922) of de daaropvolgende periode (1925–1934). Wat deze groep bijzonder maakt, is niet enkel haar omvang, maar ook haar opvallende homogeniteit. Bijna alle vrouwen waren afkomstig uit Frankrijk, in grote mate uit Parijs,

¹⁸ Daniel Gorman, “Empire, Internationalism, and the Campaign against the Traffic in Women and Children in the 1920s,” *Twentieth Century British History* 19, nr. 2 (2008): 192-9.

¹⁹ Kate Marsh, “‘La Nouvelle Activité des Trafiquants des Femmes’ : France, Le Havre and the Politics of Trafficking, 1919-1939,” *Contemporary European History* 26, nr. 1 (2017): 28-9. ; Liat Kozma, “Women’s Migration for Prostitution in the interwar Middle East and North Africa,” *Journal of Women’s History* 28, nr. 3 (2016): 94.

²⁰ Marsh, “‘La Nouvelle Activité des Trafiquants des Femmes,’” 46. ; Kozma, “Women’s Migration for Prostitution,” 94.

schreven zich vrijwillig in bij de zedendienst, kwamen bijna allemaal terecht in enkel bordelen in de Spuistraat, en keerden na een kort verblijf terug naar Frankrijk.

Het doel van dit onderzoek is dan ook om deze opmerkelijke migratiebeweging te begrijpen en te verklaren. Dit zal gebeuren via drie centrale onderzoeksvragen, nl. waarom migreerden vrouwelijke sekswerkers naar Antwerpen tijdens deze specifieke periode? Wie waren deze vrouwen en wat waren hun achtergronden en eerdere migratiepatronen? En via welke (professionele) netwerken, structuren of actoren kwamen zij in Antwerpen terecht? Door deze drie deelvragen samen te bekijken, hoop ik een antwoord te geven op mijn centrale onderzoeksvraag: Hoe en waarom ontwikkelde zich tussen november 1922 en juni 1925 een opvallende migratiegolf van Franse sekswerkers naar Antwerpen, en in welke mate kan deze beweging worden begrepen als een vorm van georganiseerde beroepsmigratie binnen de commerciële sekswerksector?

1.3. Bronnen

1.3.1. Bronnen van de Zedendienst

De oprichting van de Antwerpse zedendienst moet worden beschouwd in het licht van bredere evoluties in het West-Europese politiewezen. In de 19e eeuw evolueerde het politiewezen van lokale gemeenschapscontrole naar gecentraliseerde staatscontrole. Deze modernisering kwam tot stand in de nasleep van de Franse Revolutie en het Napoleontisch regime, en leidde in veel Europese landen tot een meer geüniformeerd en rationeel georganiseerd politieapparaat. Vooral in grote steden, waar armoede, overbevolking en slechte hygiëne vaker voorkwamen, uitte deze ontwikkeling zich het eerst. Deze steden investeerden dan ook in de uitbouw van een professioneel politiekorps. Op het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw komt dit proces in een versnellingsfase, aangewakkerd door de stijgende aandacht voor de toegenomen onveiligheid en criminaliteit, de groeiende vraag naar bescherming en de stijgende bezorgdheden bij de elites over de potentiële dreigingen die de industriële arbeidersklasse zou kunnen veroorzaken.²¹

Ook Antwerpen volgde vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw deze algemene trend; het politiekorps werd uitgebreid van 24 politieagenten in 1842 naar ongeveer 850 politieagenten in 1912 en 1250 in 1940. Verder werden deze manschappen aangevuld door brandweermannen, die assistentie boden bij bepaalde politietaken zoals de bewaking van openbare plaatsen en de nachtwacht. Deze exponentiële groei van het politieapparaat sloot aan bij de groei van de bevolking van de stad, die tussen 1840 en

1913 verviervoudigde.²² Niet alleen breidde in deze periode het aantal manschappen sterk uit, maar kwamen er hiernaast ook meer initiatieven om deze nieuwe agenten te rekruteren en hun opleiding te verbeteren en te specialiseren. Zo werd er geïnvesteerd in nieuwe uitrustingen en ontstonden verschillende nieuwe, gespecialiseerde diensten, zoals hondenbrigades, zedendiensten, opsporingsdiensten, etc.²³ Hiernaast zorgden nieuwe wetenschappelijke inzichten over daders en misdrijven, samen met nieuwe identificatie- en opsporingstechnieken ervoor dat de politiediensten in staat waren om op een meer systematische basis informatie te verzamelen.²⁴

Antwerpen was rond 1920 onderverdeeld in twaalf wijken die elk een eigen kantoor, secretariaat en politiecommissaris bezaten. Deze wijkpolitie vormde de decentrale tak van de Antwerpse politie; zij hielden zich vooral bezig met het bemiddelen van conflicten, het arresteren van zwervers, dronkaards, sekswerkers en andere ‘wanordelijke’ personen. Verder behandelden ze ook een breed pakket aan administratieve taken.²⁵ Hiertegenover stond een centrale werking, die verschillende gespecialiseerde politiediensten inhield, waaronder de zedenpolitie.²⁶ Hoewel de oprichting van de zedendienst vaak in 1915 wordt geplaatst, vond Tuur Bisschop in archiefmateriaal aanwijzingen dat deze al in 1913 startte. De verwarring rond de exacte datum houdt vermoedelijk verband met de Duitse bezetting tijdens de Eerste Wereldoorlog, toen de zedendienst officieel werd ingesteld in Antwerpen. Na de oorlog bleef de dienst bestaan en werd deze opnieuw geïntegreerd in de werking van de lokale politie. De zedendienst werd belast met het handhaven van de openbare zedelijkheid. Zo speurde de dienst actief naar niet-geregistreerde, clandestiene sekswerkers, onder meer door verdachte huizen en cafés waar veel vrouwelijke nieuwkomers werkten nauwlettend in het oog te houden.²⁷

In deze masterproef werden de, door de zedendienst opgestelde, *inschrijvingsregisters van prostituees* bestudeerd. Voor de onderzoeksperiode bestonden deze uit twee boeken, één van de periode 8 juni 1916 tot 19 september 1921 en één van de periode 23

²² Margo De Koster, Barbara Deruytter en Antoon Vrints, “Police–public relations in transition in Antwerp, 1840s–1914,” *European Review of History: Revue européenne d'histoire* 25, nr. 1 (2017): 150-1. ; Antoon Vrints, *Het theater van de straat. Publiek geweld in Antwerpen tijdens de eerste helft van de twintigste eeuw*, (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2011), 22-4.

²³ Margo De Koster, “Stedelijke criminaliteit en rechtshandhaving in het verleden. Een greep uit recent historisch onderzoek,” *Tijdschrift voor Criminologie* 54, nr. 4 (2012): 393-4.

²⁴ De Koster en Vrints, “Van bovenaf, van onderuit,” 1-3.

²⁵ Margo De Koster en Ayfer Erkul, “Removing Local Nuisances, Arresting Masterless Strangers, and Granting ‘Nights on Request’: The Policing of Vagrancy in Late-Nineteenth-Century Antwerp and Brussels,” *TSEG - The Low Countries Journal of Social and Economic History* 20, nr. 1 (2023): 130-1.

²⁶ Andere gespecialiseerde diensten binnen de centrale afdeling waren het verkeer, het strafregister, de opsporingen en vreemdelingen, markten en de kinderpolitie.

Bisschop, “Praktijk versus beleid,” 14.

²⁷ Bisschop, “Praktijk versus beleid,” 25-6.; De Koster, “Prostitutie en politie,” 47.

september 1921 tot 6 januari 1945.²⁸ Dit brontype vormde de start en basis van mijn onderzoek. In deze boeken werden alle gereglementeerde sekswerkers geregistreerd, ofwel op eigen vraag, ofwel op basis van een Collegiaal Besluit. De registers bevatten voor elke vrouw basisinformatie, zoals de naam, voornaam, geboorteplaats en -datum, ouders, echtelijke status, vroeger beroep, nationaliteit, datum en reden van inschrijving, vanwaar ze kwam en welke documenten ze bij zich had, waar de vrouw verbleef en welke adresveranderingen plaatsvonden. Verder werden in het tweede boek ook de fysieke kenmerken van de vrouw beschreven, nl. de leeftijd, vorm van het voorhoofd, haar, wenkbrauwen, ogen, neus, mond, kin, de lengte van de vrouw en de aanwezigheid van bijzondere 'tekens'. Deze bron liet toe om op zoek te gaan naar buitenlandse sekswerkers die ingeschreven stonden in de stad Antwerpen. Hoewel deze bron op zich al veel informatie bevat, werd het in deze scriptie gecombineerd met de vreemdelingendossiers van de gevonden vrouwen. Verder werden er ook nog andere, meer kwalitatieve bronnen gebruikt (cf. infra).

Belangrijk om melden is dat deze inschrijvingsregisters slechts een gedeeltelijk beeld van de sekswerkpopulatie in Antwerpen weergeven, met name die van de officieel geregistreerde vrouwen. Naast hen bestond er ook een grotere, moeilijk te kwantificeren groep die clandestien werkte. Omdat deze vrouwen buiten het officiële systeem vielen, is het onmogelijk om hun aantal exact te bepalen, al wordt algemeen aangenomen dat zij de meerderheid vormden. Bovendien waren de registratiepraktijken sterk beïnvloed door politieke en sociale factoren, die geregeld veranderden, waardoor er in bepaalde periodes meer of minder vrouwen werden geregistreerd.²⁹

²⁸ SAA, MA, Archief Zedendienst, *Inschrijvingregisters van prostituees*, 1916-1921, MA#27384. ; SAA, MA, Archief Zedendienst, *Inschrijvingregisters van prostituees*, 1921-1945, MA#27385.

²⁹ Benoît Majerus, "Prostitution in Brussels," in *Trafficking in Women 1924-1926. The Paul Kinsie Reports for the League of Nations*, eds. Jean-Michel Chaumont, Magaly Rodríguez García en Paul Servais (Genève: United Nations Publications, 2017), 2: 36. ; Marjolein Schepers, Tine Deleu en Nina Certiaens, "Between lovers, 'suspect houses' and walking the streets: Organisational migration infrastructures of commercial sex in 19th-century Antwerp" (ongepubliceerd manuscript), 3-5.

No		SIGNALEMENT	WOONSTVERANDERINGEN
No 4063 20.8.29 Antwerpen, den 19. 12. 1923 Naam <i>Nancy</i> Voornamen <i>Suzanne</i> Geboorteplaats <i>Gros. Boerne</i> Datum <i>18. 2. 1907</i> Dochter van <i>Saint, Felix, Stalla</i> en van <i>Pendant, Marie, Ange</i> omgehuwd, echtescheiden, weduwe Vroeger beroep <i>O.C.</i> Nationaliteit <i>Fransche</i> Datum en reden der inschrijving <i>19.12.1923 of naag</i> komende van <i>Brussel en 14.12.1923</i> voorzien van <i>uitdrukkel van geloorde</i> <i>akte</i> afgeleverd te <i>Gros. Boerne</i> den <i>4. 7. 1923</i> mag tijdelijk wonen in het ontschthuis <i>Spui straat, No 3/63.</i>		Oud <i>22</i> jaar. Voorhoofd <i>hoog</i> Haar <i>zwart</i> Wenkbrauwen <i>o</i> Oogen <i>bruin</i> Neus <i>flak</i> Mond <i>gum</i> Kin <i>o</i> Lengte: 1 meter <i>60</i> centimeter. Bijzondere teekens <i>bruin, dan vel.</i> E. K. <i>Fransche.</i>	<i>g. i. Den 20. 12. 1923 heimelijk vubroeten.</i> AMTSELIN GESCHRIJFT ALS LICHTREUSE INGEVOLGE RAAD BESLUIT VAN 26. 8. 1924
No 4064 D.O. 8096. Antwerpen, den 20. 12. 1923 Naam <i>Cheneau</i> Voornamen <i>Suzanne, Marie</i> Geboorteplaats <i>Paris</i> Datum <i>16. 4. 1903</i> Dochter van <i>Frans</i> en van <i>Charles, Marie</i> gehuwd, echtescheiden, weduwe <i>Edith, Joseph</i> Vroeger beroep <i>tennenmaats</i> Nationaliteit <i>Hollandsche</i> Datum en reden der inschrijving <i>C.B. 17. 11. 1923</i> komende van <i>Paris</i> voorzien van <i>bevis van inschrijving te</i> <i>Paris</i> den <i>4. 6. 1923</i> afgeleverd te <i>Paris</i> den <i>4. 6. 1923</i> mag tijdelijk wonen in het ontschthuis <i>Wandervlei straat, No 5</i>		Oud <i>20</i> jaar. Voorhoofd <i>hoog</i> Haar <i>bruin</i> Wenkbrauwen <i>o</i> Oogen <i>grijs</i> Neus <i>gum</i> Mond <i>o</i> Kin <i>rand</i> Lengte: 1 meter <i>57</i> centimeter Bijzondere teekens E. K. <i>Hollandsche.</i>	<i>g. i. naar Frankrijk den 26. 12. 1923.</i> <i>Sand ontzegd kinistk onderriechtingen van</i> <i>4. 1. 1924.</i> AMTSELIN GESCHRIJFT ALS LICHTREUSE INGEVOLGE RAAD BESLUIT VAN 26. 8. 1924
No 4065 D.O. 8135 Antwerpen, den 20. 12. 1923 Naam <i>Boussel</i> Voornamen <i>Marie, Antoinette</i> Geboorteplaats <i>yon</i> Datum <i>18. 9. 1895</i> Dochter van <i>Fransque</i> en van <i>Gennet, Marie</i> gehuwd, echtescheiden, weduwe <i>Gennet, Albert</i> Vroeger beroep <i>Fransche</i> Nationaliteit <i>Fransche</i> Datum en reden der inschrijving <i>20. 12. 1923 of naag</i> komende van <i>Paris</i> voorzien van <i>heimlijksblijf</i> afgeleverd te <i>Bordeaux</i> den <i>21. 10. 1911</i> mag tijdelijk wonen in het ontschthuis <i>Spui straat, No 3/63.</i>		Oud <i>28</i> jaar. Voorhoofd <i>hoog</i> Haar <i>zwart</i> Wenkbrauwen <i>o</i> Oogen <i>bruin</i> Neus <i>gum</i> Mond <i>o</i> Kin <i>rand</i> Lengte: 1 meter <i>57</i> centimeter. Bijzondere teekens E. K. <i>Fransche</i>	<i>g. i.</i> <i>Sand ontzegd kinistk onderriechtingen</i> <i>van 7. 1. 1924.</i> AMTSELIN GESCHRIJFT ALS LICHTREUSE INGEVOLGE RAAD BESLUIT VAN 26. 8. 1924

Figuur 4: Pagina uit het inschrijvingsregister. Op deze afbeelding zien we de inschrijving van drie buitenlandse vrouwen bij de zedendienst in 1923. SAA, MA, Fonds Politie Antwerpen, Centrale werking, Zedendienst, Inschrijvingregisters van prostituees, 1921-1945, MA#27385.

1.3.2. Bronnen van de Vreemdelingenpolitie

In 1832 werd in België de Vreemdelingenpolitie opgericht als onderdeel van de *Sûreté Publique* (Openbare Veiligheid), een dienst die tot doel had de openbare orde te handhaven.³⁰ Even later werd de *Sûreté* ondergebracht bij het Ministerie van Justitie. De

³⁰ De Openbare Veiligheid splitste zich op in twee delen, nl. de Staatsveiligheid en de Vreemdelingenpolitie. De Vreemdelingenpolitie wordt daarom ook soms de 'Tweede Directie van de Openbare Veiligheid' genoemd.

Frank Caestecker en Lieselotte Luyckx, "Het individuele vreemdelingendossier: een unieke bron over migratie en migranten?" in *Grensgevallen. De vreemdelingenadministratie in België. Akten van de studiedag gehouden op 26 maart 2009*, ed. A. Tallier (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 2009), 16-7.

Sûreté Publique had vier belangrijke verantwoordelijkheden: (1) het toezicht houden op individuen en groepen die de openbare orde zouden kunnen verstoren of een bedreiging hiervoor vormden, (2) documenten over deze personen of groepen opstellen en archiveren, (3) de nationale regering en lokale politie informeren over de maatregelen die moesten genomen worden tegen deze potentiële ordeverstoorders en (4) toezicht houden op vreemdelingen en de Vreemdelingenpolitie in het land. Aangezien de Sûreté Publique niet werd opgenomen in de grondwet, werden de bevoegdheden voor de dienst toegeedeeld door Koninklijke Besluiten, en dus niet via de wetgevende macht. In praktijk zien we dat, mede hierdoor, de Sûreté Publique een aanzienlijke autonomie kreeg, vooral tijdens de negentiende eeuw.³¹ Door haar kerntaak om de publieke orde te garanderen, kon de Sûreté Publique verdachte personen uit het land zetten. Wie deze verdachte personen waren, was vaak afhankelijk van het politieke klimaat; tijdens de eerste jaren van de onafhankelijkheid waren dit vooral Orangisten, enkele decennia later waren dit socialisten en anarchisten, en ook na de Eerste Wereldoorlog zien we een uitbreiding van de lijst van potentieel ongewenste personen.³² We merken in de bronnen die benut werden voor deze masterproef op dat vrouwelijke sekswerkers in het interbellum zeker ook één van deze geviseerde groepen waren.

De Sûreté Publique en haar Vreemdelingenpolitie waren dus in de praktijk de spil van het Belgische vreemdelingenbeleid. Om potentieel ongewenste migranten te controleren, stelde de Vreemdelingenpolitie voor elke 'vreemdeling' een individueel dossier op, het zogenaamde vreemdelingendossier. Vanaf 1840 moest elke vreemdeling die van plan was om langer dan twee weken in België te verblijven zich identificeren en registreren bij de lokale administratie. Lokale administraties moesten een *bulletin de renseignement* of *inlichtingsblad* invullen. Dit document gaf informatie over de naam, geboorteplaats en -datum, vorige verblijfplaats, zowel in het buitenland als in België, adres, beroep, burgerlijke staat, datum van aankomst in België en de specifieke gemeente, informatie over partners, kinderen en ouders evenals informatie over de identiteitsdocumenten die hij of zij bij zich had. Er werden steeds twee versies gemaakt van het *bulletin*: één hiervan werd door de lokale administraties zelf bewaard in het lokale vreemdelingendossier, het andere werd naar de Sûreté Publique gestuurd en daar bewaard in het nationale vreemdelingendossier. Naast het *bulletin* (dat elke keer wanneer een vreemdeling verhuisde opnieuw werd aangemaakt) werden ook correspondentie tussen autoriteiten,

³¹ Yasmina Zian, "Repatriation as disguised Expulsion in Interwar Belgium," *C@hiers du CRHiDI* 46 (2023): 3-4.; Verbruggen, "Maids on the move," 48-50.

³² Zian, "Repatriation as disguised Expulsion," 3-4.; Caestecker en Luyckx, "Het individuele vreemdelingendossier," 16-7.

politierapporten en allerhande andere documenten die betrekking hadden op de vreemdeling toegevoegd aan diens vreemdelingendossier.³³

Rond het jaar 1900 besloot de Sûreté Publique om een groot aantal vreemdelingendossiers te vernietigen en enkel deze te bewaren die op dat moment

STAD ANTWERPEN
Spreidblad n° 31/23

Woonplaats: *Spontaan n° 31/23*

Naam en Voornamen	Plaats en datum der geboorte	Huidige verblijfplaats	Anmerkingen
<i>Macy, Simone</i>	<i>Groot. Chauxe, arrond. St Pierre, eiland Chauxe, Fransche kolonie, 18 februari 1901</i>	<i>Antwerpen</i>	

1. Nationaliteit: *Fransche*

2. Plaats en datum van huwelijk: *ongekend*

3. a) Voornamen, plaats en datum der geboorte van den vader van het hoofd des huigens, alsook het adres: *Macy, Louis Felix Estelle, geb. te Groot. Chauxe, eiland Chauxe, (Fr.) overleden.*

b) Naam, voornamen, geboorteplaats en datum, alsook het adres der moeder van het hoofd des huigens: *Prudent Marie Ange, geb. te Groot. Chauxe, eiland Chauxe, (Fr.) overl. 6 d. jaars, en woonde in het gedeelte der gemeente "Le Henge".*

4. Beroep: *Lichtnijer*

5. Wetelijke woonplaats van den vreemdeling: *Groot. Chauxe, arrond. St Pierre, eiland Chauxe, Fransche kolonie, "Le Henge".*

6. Laatste verblijfplaats in buitenland: *Brijs - Frankrijk, rue. Blondel n° 32.*

7. Datum der aankomst in België: *9 December 1923*

8. Voorgaande verblijfplaatsen in België: *Brussel van 9-12-1923 tot 15-12-1923, rue St Laurent n° 6, enkel aangekomen op de vreemdelingenregister.*

9. Datum der aankomst in de gemeente: *18-12-1923.*

10. Aard der papieren, hun staat, overblijven die deze afgeleverd hebben, alsook de plaats en den datum der aflevering: *Wettelijk n° 45 van gebuurten afgeleverd te Groot. Chauxe, eiland Chauxe, op 14-7-1921 voor den officier van den Burgerlijken Stand. "Geen paspoort - geen visa"*

11. Is hij wegens staatkundig misdrijf uit zijn land gewezen: *"*

12. Gedrag en voorgaande: *"*

13. Verklaring van den vreemdeling nevens zijn inzicht gedurende een termijn van meer dan zes maanden alhier te verblijven: *onbepaald.*

14. Opmerkingen:

Handteken van den vreemdeling, Antwerpen, den *19 December 1923*
De afgiften: *Simone Macy* Commissaris van Politie, op teken.

24-12-1923

Figuur 5: Vreemdelingendossier van Simone Macy, ingeschreven bij de zedendienst op 19/12/1923. SAA, MA, Archief Vreemdelingenpolitie, Vreemdelingendossier Simone Macy, 1923, 481#175761.

belangrijk werden geacht.³⁴ Zo zijn er voor de periode tussen 1832 en 1889 slechts 80.000 van de 500.000 dossiers bewaard gebleven. Na 1889 bleven echter de meeste dossiers wel bewaard. Door het IMMIBEL project werden de fiches van de eerste periode digitaal doorzoekbaar gemaakt via de website van het Rijksarchief. Voor dit onderzoek werden echter de vreemdelingendossiers van de stad Antwerpen zelf gebruikt, die wel in hun volledigheid bewaard bleven. De meeste vreemdelingendossiers zijn ook hier digitaal doorzoekbaar en raadpleegbaar via de website van het Felixarchief.³⁵

³³ Verbruggen, "Maids on the move," 48-50. ; Alexander Coppens en Ellen Debackere, "De toepassing van het Belgische immigratiebeleid in de negentiende eeuw," *Journal of Belgian History/Revue Belge d'Histoire Contemporaine* 45 (2015): 18. ; Caestecker en Luyckx, "Het individuele vreemdelingendossier," 16. ; Greefs en Winter, "Alone and Far from Home," 66.

³⁴ Verbruggen, "Maids on the move," 48-50.

³⁵ Filip Strubbe, "Vreemdelingendossiers," *Familiegeschiedenis*, geraadpleegd 14.05.2025, <https://www.familiegeschiedenis.be/nl/bronnen/vreemdelingendossier>. ; "19e-eeuwse vreemdelingendossiers online doorzoekbaar," *Rijksarchief*, geraadpleegd 14.05.2025,

Zoals hiervoor aangegeven in het deel over de bronnen van de zedenpolitie, werden de vreemdelingendossiers gebruikt ter aanvulling van de beschikbare informatie over de vrouwelijke sekswerkers. Niet enkel zorgde dit voor een uitgebreidere kennis van de biografische gegevens over de vrouwen, maar bood het ook de kans om hun migratiepatronen beter uit te stippelen. Aangezien de buitenlandse vrouwen een nieuwe melding moesten maken bij elke woonstverandering, kunnen bovendien de vestigingspatronen in Antwerpen zelf worden onderzocht. Verder ging de Vreemdelingenpolitie na, indien mogelijk, waar de vrouwen naartoe gingen nadat ze terug uit Antwerpen vertrokken. Aangezien, zoals reeds vermeld, de *bulletins* ook informatie hebben over de vorige verblijfplaatsen, kan er zo een overzicht gemaakt worden van (delen) van de gevolgde migratietrajecten. Verder werden er in de vreemdelingendossiers ook soms melding gemaakt van eventuele gevangenisstraffen, opnames in het Sint-Elisabethhospitaal of landuitzettingen.

Hoewel deze dossiers daardoor een bijzonder rijke en waardevolle bron vormen, wijzen onderzoekers zoals Frank Caestecker en Lieselot Luyckx op belangrijke lacunes. Zo blijven er zaken onduidelijk, zoals de vroegere levensomstandigheden van de migranten en hun motieven en middelen om hun land van herkomst te verlaten. Ook aan hun sociale, economische, culturele of politieke integratie in België wordt er vaak weinig aandacht geschonken, tenzij het ging om mensen aan de rand van de samenleving. Verder komt de stem van de migrant zelf ook amper aan bod in de dossiers. Hoe dan ook weerspiegelt elk dossier in essentie de wantrouwige blik van de Sûreté Publique op de ‘vreemdelingen’ die in België verbleven.³⁶

1.3.3. Andere bronnen

De combinatie van de inschrijvingsregisters en vreemdelingendossiers vormde in eerste instantie de kern van mijn onderzoek. Er was echter nood aan meer kwalitatief bronmateriaal om bepaalde evoluties en contexten beter te begrijpen. Vooral in de zoektocht naar derden in het sekswerk (hier vooral de bordeelhoud(st)ers) werden verschillende brontypes bekeken. Hieronder een kort overzicht.

Bronnen van de gezondheidsdienst

De gezondheidsdienst werd in 1883 als afzonderlijke dienst binnen het Antwerpse stadsbestuur opgericht. Haar belangrijkste taak omtrent sekswerk was de bestrijding en

<https://www.arch.be/index.php?l=nl&m=nieuws&r=alle-nieuwsberichten&a=2018-08-22-19e-eeuwse-vreemdelingendossiers-online-doorzoekbaar>. ; “Detailtoegang: Vreemdelingendossiers,” Felixarchief, geraadpleegd 14.05.2025,

<https://felixarchief.antwerpen.be/detailtoegang/100/2962?page=1&pageSize=15&filters=W3sic2VhcmNoVltwZVRleHQiOiJjb250YWlucyIsbnNlYXJjaFR5cGVEYXRlIjoYmV0d2VlbilslbnNlYXJjaFR5cGV0dW1iZXliOiJiZXR3ZWVuliwiZmllbGRPcmRlcil6MCIwZmllbGROYW1lIjoYQWxsZSBLb2xvbwW1lbiJ9XQ%3D%3D>.

³⁶ Caestecker en Luyckx, “Het individuele vreemdelingendossier,” 16, 22.

preventie van geslachtsziektes.³⁷ De bronnen van de gezondheidsdienst die in dit onderzoek gebruikt werden bestaan grotendeels uit verslagen over verscheidende ‘ontuchtzaken’ en geven zo een meer kwalitatieve kijk op hoe sekswerk werd georganiseerd en geregeld.

Bronnen van de burgerlijke stand: bevolkingsregisters

Een tweede bijkomend brontype zijn de bevolkingsregisters voor de Spuistraat tussen 1920 en 1930. Bevolkingsregisters zijn tienjaarlijkse registers, gegroeid uit de volkstellingen. Deze registers werden geordend per wijk, straat en nummer. Per huis is er een overzicht van de inwoners, hun naam, geslacht, geboorteplaats en -datum, verwantschappen met het gezinshoofd, de nationaliteit, het beroep, de burgerlijke staat en de datum van in- en uitschrijving bij de gemeente. Verder bevatten deze registers gegevens over de vorige en volgende verblijfplaats.³⁸ Deze bron werd gebruikt om een beter zicht te krijgen op welke personen zich in de bordelen bevonden en wie de mogelijke bordeelhoudsters waren.

Bronnen van de Volkenbond

Zoals eerder aangehaald, speelde de Volkenbond in het interbellum een belangrijke rol op het vlak van vrouwelijke migratie, sekswerk en de zogenaamde Handel in Vrouwen en Kinderen. In 1923 pleitte de Amerikaanse afgevaardigde voor onderzoek naar de internationale mensenhandel. De Volkenbond moest volgens de afgevaardigde informatie verzamelen om de mensenhandel te bestrijden en de slachtoffers ervan te beschermen. Het comité keurde dit voorstel goed en richtte een subcomité van experts op, die dit onderzoek moesten organiseren. Tussen 1924 en 1926 reisden drie criminologen en vier geheime agenten naar 112 steden verspreid over Europa, Amerika en het Middellandse Zeegebied om informatie te verzamelen over de sekswerkindustrie. De experts namen officiële interviews af met lokale overheden, dokters, juristen, enzovoort. De geheime agenten infiltrerden in de sector om informatie te verkrijgen bij sekswerkers zelf, maar ook bij tussenpersonen zoals pooiers, bordeelhoudsters en uitbaters van cabarets, etc. Paul Kinsie was de belangrijkste onder hen; hij wist een indrukwekkend netwerk op te bouwen dat hem toegang gaf tot unieke informatie over profielen, strategieën, motivaties en migratiebewegingen van de voornaamste actoren uit de sekswerksector.³⁹

³⁷ Bisschop, “Praktijk versus beleid,” 25.

³⁸ “Bevolkingsregister,” Familiegesciedenis, geraadpleegd 14.05.2025,

<https://www.familiegesciedenis.be/nl/bronnen/bevolkingsregister>.

³⁹ Magaly Rodríguez García, “Over hoeren(lopers), pooiers en andere demonen: internationale organisaties en de strijd tegen prostitutie,” in *Opinie, feit en oordeel: Lessen voor de eenentwintigste eeuw*, eds., Pieter d’Hoine en Bart Pattyn (Leuven: Leuven University Press, 2018), 10-3.

De eerste bron van de Volkenbond die in deze thesis wordt gebruikt, zijn de verslagen van Paul Kinsie. Deze werden in 2017 gepubliceerd in boekvorm door Jean-Michel Chaumont, Magaly Rodríguez García en Paul Servais. Voorheen waren de documenten verspreid, deels in codetaal geschreven en dus weinig toegankelijk. De gebundelde uitgave vormt dan ook een grote meerwaarde, omdat het toelaat om Kinsies traject en bevindingen overzichtelijk te volgen. De verslagen beschrijven de steden die hij bezocht, waaronder Antwerpen en Brussel, en zijn ontmoetingen met allerlei figuren uit de ‘onderwereld’. Ze tonen een genuanceerder beeld dan dat het dominante trafficking-discours bood. Zo illustreren ze dat veel vrouwen vrijwillig migreerden en/of aan sekswerk deden, dat de relaties binnen het milieu complexer waren dan louter tussen slachtoffer en dader, en dat er weinig bewijs was voor een goed georganiseerde, internationale mensenhandel. Omdat de geheime agenten expliciet de opdracht kregen om hun observaties en contacten gedetailleerd te noteren, vormen deze rapporten een waardevolle contemporaine bron om inzicht te krijgen in de werking van de ‘onderwereld’ in Antwerpen tijdens de onderzochte periode.⁴⁰

De tweede bron van de Volkenbond die in deze thesis geanalyseerd wordt, is het dossier *First Enquiry on Traffic in Women and Children – Belgium*, samengesteld tussen 1924 en 1926.⁴¹ Dit dossier werd opgesteld in het kader van een internationaal onderzoek naar de aard en omvang van de mensenhandel, en bevat uiteenlopende documenten die een beeld schetsen van de sekswerksector in België. Onder de stukken bevinden zich ook de twee rapporten van Paul Kinsie over Antwerpen en Brussel. Hoewel deze documenten een kritische blik behoeven, verschaffen ze toch enkele interessante inzichten.

Bronnen van de Centrale Afdeling: naamdossiers herbergiers

Ook dit type bron werd bijgehouden door de Centrale Afdeling van de politie. Dankzij de digitale detailtoegang is de lijst van herbergiers tussen 1908 en 1965 eenvoudig doorzoekbaar.⁴² Hierdoor was het niet alleen mogelijk om snel personen op te sporen die een herberg of andere drankgelegenheid uitbaatten in de Spuistraat, maar kon ook achterhaald worden of zij elders in de stad gelijkaardige zaken bezaten. Deze bron laat

⁴⁰ Hierbij dient wel vermeld te worden dat de verslagen zich vooral focussen op de buitenlandse vrouwen die aan sekswerk deden en er minder over lokale vrouwen werd geschreven.

Rodríguez García, “Over hoeren(lopers), pooiers en andere demonen,” 10-3. ; Jean-Michel Chaumont, Magaly Rodríguez García en Paul Servais, *Trafficking in Women 1924-1926. The Paul Kinsie Reports for the League of Nations* (Genève: United Nations Publications, 2017), 1: 9, 16-9.

⁴¹ AVN, Archief League of Nations Secretariat, *First Enquiry on Traffic in Women and Children – Belgium*, 1924-1926, S172/27/3.

⁴² “Detailtoegang: naamdossiers herbergiers,” Felixarchief, geraadpleegd 14.05.2025,

<https://felixarchief.antwerpen.be/detailtoegang/100/2986?page=1&pageSize=15&direction=desc&orderBy=Geboortedatum&filters=W3sic2VhcmNoVHlwZVRleHQiOiJjb250YWwucyIsbnNlYXJjaFR5cGVEYXRlIjoYmV0d2VlbilslbnNlYXJjaFR5cGV0dW1iZXliOiJiZXR3ZWVuliwiZmllbGRPcmRlcil6MCIwZmllbGROYW1lIjojQWxsZSBLb2xvbW1lbiJ9XQ%3D%3D>.

dus toe om een duidelijker beeld te vormen van eigenaars die mogelijks als facilitators binnen de sekswerksector fungeerden.

Bronnen van de dienst ruimtelijke ordening en openbare werken

Het laatste brontype waren bouwvergunningen die de stad Antwerpen uitschreef. Deze bron was makkelijk te doorzoeken door de digitale detailtoegang op de website van het Felixarchief. Naast bouwvergunningen bevat de website eveneens informatie over milieuvergunningen, vergunningen reclames, uitstallingen en terrassen, bouwvergunningen Havenbedrijf Antwerpen, milieuvergunningen, etc.⁴³ Zo vond ik enkele dossiers die handelden over de Spuistraat, waarbij telkens ook de naam van de aanvrager werd genoteerd. Op deze manier vond ik enkele persoonsnamen die een link hadden met de bordelen waar veel van de onderzochte vrouwen terecht kwamen.

1.4. Methodologie

Ik heb reeds toegelicht welke informatie de gebruikte bronnen bevatten. De kern van het onderzoeksmateriaal bestond uit de prostitutieregisters en vreemdelingendossiers. De gegevens uit beide bronnen werden gecombineerd en systematisch verwerkt tot een dataset.

De eerste stap in dit proces was de identificatie van buitenlandse sekswerkers in de prostitutieregisters. Aangezien zowel de geboorteplaats als de nationaliteit in deze registers waren opgenomen, kon deze selectie relatief eenvoudig gebeuren. Wanneer een buitenlandse vrouw werd teruggevonden, kon ik haar opzoeken in de detailtoegang van de vreemdelingendossiers via de website van het FelixArchief.⁴⁴ Bijna al deze vrouwen bleken over zo'n dossier te beschikken; slechts voor 8 van de vrouwen kon geen vreemdelingendossier worden teruggevonden, of ging het vreemdelingendossier niet over de persoon in kwestie.

Op deze manier kon ik in totaal 639 buitenlandse vrouwen identificeren die tussen 21 juni 1919 en 2 juni 1934 in de Antwerpse prostitutieregisters werden opgenomen. De nadruk ligt in deze thesis op het specifieke deel van de groep die tussen 20 november 1922 en 20 juni 1925 werden geregistreerd bij de zedendienst. Deze subgroep omvat 466 van de 639 vrouwen. Deze periode viel op door haar verhoogde inschrijvingen bij de zedendienst en het sterk homogene karakter van de vrouwen die zich inschreven, en werd dus niet vooraf bepaald, maar gekozen aan de hand van de resultaten uit een eerste volledige analyse van het gevonden bronmateriaal. De kwantitatieve verwerking van het bronmateriaal werd

⁴³ "Detailtoegang: Bouwvergunningen," Felixarchief, geraadpleegd 14.05.2025, <https://felixarchief.antwerpen.be/detailtoegang/100/2770?page=1&pageSize=15&filters=W3sic2VhcmNoVltwZVRleHQiOiJjb250YWlucyIsbnNlYXJjaFR5cGVEYXRlIjoieYmV0d2VlbilslbnNlYXJjaFR5cGV0dW1iZXliOiJiZXR3ZWVuliwiZmllbGRPcmRlcil6MCMwiZmllbGROYW11IjoieQWxsZSBLb2xvbW1lbiJ9XQ%3D%3D>.

⁴⁴ "Detailtoegang: Vreemdelingendossiers," Felixarchief.

uitgevoerd met behulp van het programma SPSS, wat toeliet om bredere patronen te identificeren en hypothesen te toetsen.

Naast deze kwantitatieve bronnen werd aanvullend gebruikgemaakt van enkele andere, voornamelijk kwalitatieve, documenten (cf. supra). Deze dienden vooral ter contextualisering en hielpen bepaalde fenomenen beter te begrijpen.

1.5. Gebruikte terminologie

Hoewel in de hedendaagse maatschappij de termen ‘sekswerk’ en ‘sekswerker’ steeds breder ingang vinden, blijft het academisch onderzoek vaak achter in deze terminologische evolutie. Veel historische studies over sekswerk hanteren nog steeds de termen ‘prostitutie’ en ‘prostituee’, dat vaak gedefinieerd wordt als de uitwisseling van ‘seks voor geld’. De term ‘sekswerk’ daarentegen wordt omschreven als het aanbieden of uitwisselen van allerlei seksuele diensten of prestaties in ruil voor een financiële of materiële vergoeding.⁴⁵ Hoewel deze definities op het eerste gezicht sterk op elkaar lijken, brengen ze verschillende implicaties met zich mee. ‘Sekswerk’ impliceert doorgaans een zekere mate van agency en wordt vooral gebruikt om vrijwillige seksuele transacties aan te duiden.⁴⁶ De term werd in de jaren 1980 door sekswerkers zelf geïntroduceerd, met als doel de arbeid en identiteit van sekswerkers van elkaar los te koppelen, en wordt vaak gezien als een minder stigmatiserende term dan ‘prostitutie’.⁴⁷

Sommige onderzoekers wijzen echter op het anachronistische karakter van de term ‘sekswerk’ in historische contexten. Zij stellen dat veel vrouwen dit niet als een ‘echt’ beroep beschouwden, zeker tijdens de negentiende eeuw.⁴⁸ Hoewel deze kritiek terecht is, kies ik er in deze studie bewust voor om toch de termen ‘sekswerk’ en ‘sekswerker’ te gebruiken, om verschillende redenen. Ten eerste, ook al werd deze activiteit door de vrouwen zelf niet altijd als een beroep gezien, betrof het wel degelijk een vorm van economische arbeid. De manier waarop vrouwen hun bezigheden benoemden, werd immers sterk beïnvloed door culturele opvattingen, en niet noodzakelijk door de aard van hun economische activiteiten. Ten tweede waren er, zeker bij de meer professionele klasse van sekswerkers, ook vrouwen die hun activiteiten wél als een echt beroep beschouwden. Ten derde werd de term ‘prostituee’ in het gebruikte (Nederlandstalige) bronnenmateriaal voor deze studie zelden gebruikt; termen die wel gebruikt werden om deze vrouwen te beschrijven waren *lichtmeisje*, *openbare vrouw* en *ontuchtvrouw*. Ten

⁴⁵ Conner, “The Paradoxes and Contradictions,” 175. ; Rodríguez García, van Nederveen Meerkerk en Heerma van Voss, “Selling sex in world cities,” 8.

⁴⁶ Charlotte Valadier, “Migration and Sex Work through a Gender Perspective,” *Contexto Internacional* 40, nr. 3 (2018): 502.

⁴⁷ Elise van Nederveen Meerkerk, “A Gender Analysis of Global Sex Work,” in *Selling Sex In the City: A Global History of Prostitution 1600s-2000s*, eds. Magaly Rodríguez García, Lex Heerma van Voss en Elise van Nederveen Meerkerk (Leiden: Brill, 2017), 804.

⁴⁸ Schepers, Deleu en Certiaans, “Between lovers,” 2.

vierde slaat, zoals reeds vermeld, het begrip ‘prostitutie’ voornamelijk op het inruilen van seks voor geld, terwijl ‘sekswerk’ een bredere waaier van seksuele diensten omvat. Zeker binnen het luxesegment van de sector was het bordeelbezoek niet louter gericht op seksuele handelingen, maar speelde ook de beleving rond drank, muziek en sfeer een belangrijke rol. Door enkel van ‘prostitutie’ te spreken, dreigt men deze bredere sociale en commerciële context uit het oog te verliezen.

In deze thesis wordt daarom bewust gekozen voor de termen ‘sekswerk’ en ‘sekswerker’, waarbij sekswerk zowel als een vorm van arbeid als een sociaal-cultureel fenomeen wordt benaderd, en waarbij de focus ligt op de vrouwen die deze arbeid verrichtten, binnen de specifieke historische context waarin zij leefden en werkten.

1.6. Structuur betoog

De inleiding van dit onderzoek verschaftte een historische schets van de ontwikkelingen rond sekswerk en vrouwelijke migratie in de late negentiende en vroege twintigste eeuw. Aansluitend werd uitgebreid ingegaan op het gebruikte bronnenmateriaal en de methodologische benadering, waarna er kort aandacht werd besteed aan de gebruikte terminologie met betrekking tot sekswerk.

Het tweede hoofdstuk, de status quaestionis, situeert dit onderzoek binnen de bestaande academische literatuur. In een eerste deel wordt de historiografische evolutie van het thema sekswerk in historisch onderzoek besproken. Sinds de jaren 1980 heeft dit onderwerp zich ontwikkeld tot een volwaardig onderzoeksveld, waarin recent steeds meer aandacht gaat naar de agency van sekswerkers zelf. Vervolgens wordt onderzocht hoe de vrouwelijke sekswerker al dan niet een plaats kreeg binnen de migratiestudies. Dit hoofdstuk sluit af met de eigen positionering binnen deze tendensen.

Het derde hoofdstuk richt zich op de deelvraag waarom er net in de periode 1922–1925 een sterke toename plaatsvond van buitenlandse sekswerkers in Antwerpen. Aan de hand van concepten uit de migratiestudies worden verschillende verklarende factoren onderzocht, nl. het beleid en regelgeving, ruimte en infrastructuur, de sociaal-culturele context en de economische en commerciële context.

In het vierde hoofdstuk wordt de tweede deelvraag behandeld: wie waren deze vrouwen? Aan de hand van een kwantitatieve verwerking van onder meer de leeftijd, geboorteplaats, gezins- en relatiestatus, reden van inschrijving, eerdere beroepen en migratiepatronen vóór aankomst in Antwerpen, wordt getracht een algemeen profiel te reconstrueren van de onderzochte groep vrouwen.

Het vijfde hoofdstuk bouwt voort op de inzichten uit de twee voorgaande hoofdstukken en onderzoekt hoe de migratie naar Antwerpen werd georganiseerd. Hierbij wordt de derde deelvraag beantwoord en wordt er nagegaan via welke netwerken, structuren of actoren

de vrouwen in de stad terechtkwamen. In dit hoofdstuk wordt er dieper ingegaan op de verblijfsadressen van de vrouwen in Antwerpen, geclusterde migratiepatronen en de rol van stedelijke knooppunten. Verder wordt in detail gekeken naar derden in de sector, aan de hand van onderzoek naar de meest voorkomende bordelen en hun eigenaars en uitbaters.

In het zesde hoofdstuk wordt er kort teruggekoppeld naar de vraag waarom en op welke manier de vrouwen naar Antwerpen migreerden. Door de inzichten uit de voorgaande hoofdstukken te combineren, ontstaat een nieuwe hypothese.

In het zevende en laatste hoofdstuk worden de bevindingen van de drie centrale hoofdstukken samengebracht. In de conclusie wordt teruggekeerd naar de centrale onderzoeksvraag: hoe en waarom ontwikkelde zich tussen november 1922 en juni 1925 een opvallende migratiegolf van Franse sekswerkers naar Antwerpen, en in welke mate kan deze beweging worden begrepen als een vorm van georganiseerde beroepsmigratie binnen de commerciële sekswerksector?

2. Status quaestionis

Dit werk brengt verschillende onderzoekdisciplines samen die de voorbije decennia elk een eigen historiografische evolutie doormaakten. Door deze evoluties hier te schetsen, krijgen we een beeld over hoe deze disciplines de laatste jaren steeds meer met elkaar verbonden geraakten.

2.1. Van slachtoffer naar arbeidster: sekswerk in de geschiedschrijving

In de laatste decennia is sekswerk uitgegroeid tot een volwaardig onderwerp binnen de internationale geschiedschrijving. Dit is echter een relatief recente trend. Sekswerk werd immers lang als een ‘pornografisch’ onderwerp beschouwd, waardoor het als onbelangrijk werd gepercipieerd. De weinige studies die voor de jaren 1980 werden gepubliceerd, gingen vaak in op de verschillende beleidsregimes over sekswerk. Pas vanaf de laatste twee decennia van de twintigste eeuw kwam hier verandering in; onder impuls van feministische historici en de prille sekswerkersbeweging kwam sekswerk op de historiografische agenda te staan, waar het tot vandaag nog steeds een belangrijke plaats inneemt.⁴⁹ Het onderzoeksveld ontplooidde zich dus gedurende de laatste decennia van ‘pornografisch’ tot een dynamische discipline die in haar onderzoek ook steeds meer andere disciplines betreft, zoals sociale geschiedenis, arbeidsgeschiedenis, misdaad- en politiegeschiedenis, de geschiedenis van vrouwen, gender en seksualiteit, stads- en migratiegeschiedenis en recenter ook globale geschiedenis.⁵⁰ Deze evolutie gebeurde echter niet rechtlijnig, maar werd gekenmerkt door verschillende stromingen die elk een eigen blik hadden op sekswerk en haar implicaties.

2.1.1. Internationaal historisch onderzoek naar sekswerk

In de jaren tachtig en negentig van de twintigste eeuw werd er vooral onderzoek gedaan naar de negentiende- en vroeg twintigste-eeuwse beleidsregimes, zoals het reglementarisme, en de campagnes om deze af te schaffen.⁵¹ Reglementen konden afhankelijk van de plaats verschillende vormen aannemen, maar meestal hielden ze in dat sekswerkers zich verplicht moesten registreren, ze zich aan medische controles moesten onderwerpen en dat de stedelijke overheden bepaalden waar en wanneer sekswerk mocht plaatsvinden. De laatnegentiende-eeuwse campagnes tegen dit regime zijn een ander onderwerp waar de vroege sekswerk-historici zich mee bezighielden. Deze campagnes waren vaak verweven met de feministische beweging, het internationalisme

⁴⁹ Pieter Vanhees, “Metafoor van de moderniteit: prostitutie in de Belgische geschiedschrijving,” *Contemporanea* 39, nr. 2 (2017): 1. ; Timothy J. Gilfoyle, “Prostitutes in history: from parables of pornography to metaphors of modernity,” *The American Historical Review* 104, nr. 1 (1999): 117-20. ; Bonnie Bullough en Vern L. Bullough, “Female prostitution: current research and changing interpretations,” *Annual Review of Sex Research* 7, nr. 1 (1996): 158.

⁵⁰ Dolinsek en Hearne, “Introduction: prostitution,” 123.

⁵¹ Dolinsek en Hearne, “Introduction: prostitution,” 123. ; Vanhees, “Metafoor van de moderniteit,” 1.

en de bredere beweging voor de ‘morele hervorming’ van de maatschappij. Voorstanders voor het abolitionisme, oftewel de afschaffing van staatsgeregelde bordelen, legden de link tussen de gereguleerde systemen en de uitbuiting van vrouwen door middel van geweld, dwang en fraude.⁵² Belangrijke pioniers in deze eerste fase van historiografische verschuiving waren Alain Corbin, Donna J. Guy, Laurie Bernstein, Luise White, Judith R. Walkowitz en Gail Hershtatter.⁵³

Tegen de eeuwwisseling zien we, nog steeds onder invloed van bepaalde feministen en de sekswerkbeweging, een belangrijke verschuiving plaatsvinden in hoe historici het onderwerp benaderden. Steeds meer studies richtten zich op de sociale structuren, mechanismen en organisatie van commerciële seks en de dagelijkse levens van de vrouwen die aan sekswerk deden. Hierdoor werd steeds meer de nadruk gelegd op de opties, meningen, motivaties en keuzevrijheid van de vrouwen, waardoor sekswerk in toenemende mate gekaderd werd als een economische activiteit, en de term ‘sekswerk’ een legitieme status verwierf in het academisch onderzoek.⁵⁴ Hoewel sommige academici wijzen op het potentieel anachronistische karakter van deze conceptualisering, kan deze nieuwe blik, die arbeid centraal stelt, nieuwe aspecten van de geschiedenis van sekswerk blootleggen.⁵⁵ ‘Sekswerk’ slaat dan ook niet enkel op het beroep *an sich*, maar ook op de organisatie en structurering van commerciële seks door middel van raciale, genderspecifieke en economische processen. Door deze focus richtte het onderzoek zich ook op de activiteiten en identiteiten van sekswerkers en vergeleek deze met die van andere arbeidsters, dit op lokaal, nationaal en mondiaal vlak.⁵⁶ Een belangrijk overzichtswerk, die dit ‘global labour history’ perspectief gebruikt, is *Selling Sex in the City: A Global History of Prostitution, 1600s-2000s*, uitgegeven door Magaly Rodríguez García, Lex Heerma van Voss en Elise van Nederveen Meerkerk. Dit werk bundelt drieëntwintig stedelijke en acht thematische studies over sekswerk, en biedt zo de kans om een internationale vergelijking te maken over een langetermijnperspectief.⁵⁷

⁵² Hetherington en Laite, "Migration, Sex and Intimate Labor," 8-9.

⁵³ Zie werken: Alain Corbin, *Les filles de noce: misère sexuelle et prostitution: 19e et 20e siècles* (1978), Donna J. Guy, *Sex and Danger in Buenos Aires: Prostitution, Family, and Nation in Argentina* (1991), Laurie Bernstein, *Sonia's Daughters: Prostitutes and Their Regulation in Imperial Russia* (1995), Luise White, *The Comforts of Home: Prostitution in Colonial Nairobi* (1990), Judith R. Walkowitz, *Prostitution and Victorian Society: Women, Class, and the Status* (1980) en Gail Hershtatter, *Dangerous Pleasures: Prostitution and Modernity in Twentieth Century Shanghai* (1997).

Gilfoyle, "Prostitutes in history," 117-20.

⁵⁴ Gilfoyle, "Prostitutes in history," 117-20. ; Vanhees, "Metafoor van de moderniteit," 1. ; Dolinsek en Hearne, "Introduction: prostitution," 123. ; Rodríguez García, van Nederveen Meerkerk en Heerma van Voss, "Selling sex in world cities," 5-6.

⁵⁵ Dolinsek en Hearne, "Introduction: prostitution," 130.

⁵⁶ Kamala Kempadoo, "Prostitution and Sex Work Studies," in *A Companion to Gender Studies*, eds. Philomena Essed, David T. Goldberg en Audrey Kobayashi (Oxford: Blackwell Publishing Ltd, 2005), 260-1.

⁵⁷ Rodríguez García, van Nederveen Meerkerk en Heerma van Voss, "Selling sex in world cities," 1-3.

2.1.2. Belgisch historisch onderzoek naar sekswerk

Ook in België heeft het onderwerp voet aan de grond gekregen. We zien over het algemeen dat ook het Belgisch historisch onderzoek de internationale trends volgt. Vanaf de jaren 1980 wordt ook hier in eerste instantie nadruk gelegd op de regulering van sekswerk. Belgische historici zoals Sophie de Schaepdrijver, Collete Huberty, Luc Keunings en Catharina Lis onderzochten het negentiende-eeuwse Brusselse en Antwerpse prostitutiebeelden. Na de jaren 1990 verdween het onderzoek naar beleid enigszins van de historiografische radar. Hiernaast kregen ook de specifieke contexten van de twee wereldoorlogen met betrekking tot sekswerk aandacht. Zo onderzocht Benoît Majerus het verband tussen sekswerk en de bezetting in Brussel tijdens de Eerste Wereldoorlog. De link tussen sekswerk en mensenhandel werd in België onderzocht door onder andere Jean-Michel Chaumont, Christine Machiels en Magaly Rodríguez García. In deze studies staat de paniek rond de blanke slavinnenhandel centraal, met bijzondere aandacht aan het schandaal zelf, maar ook aan de debatten hierrond en de gevolgen hiervan. Sekswerk in koloniale context werd echter nog maar weinig onderzocht in België. Over dit onderwerp publiceerde Amandine Lauro een werk dat de seksuele relaties tussen koloniale en Congolese vrouwen, alsook de verschuivende standpunten over interraciale relaties.⁵⁸ Voor de specifieke casus Antwerpen waren de werken van Margo De Koster, Hilde Greefs en Anne Winter van enorm belang, alsook de twee publieksgerichte boeken *Seks voor Geld. Een geschiedenis van de prostitutie in België* (2022), uitgebracht door Elwin Hofman, Magaly Rodríguez García en Pieter Vanhees, en *Quel Bordel: De geschiedenis van de prostitutie in de Belgische steden* (2023), geschreven door Diane De Keyzer.⁵⁹

⁵⁸ Zie werken: Sophie de Schaepdrijver, *Regulated Prostitution in Brussels, 1844-1877. A policy and its implementation* (1986), Collete Huberty en Luc Keunings, *La prostitution à Bruxelles au dix-neuvième siècle* (1987), Catharina Lis, *Een politieel-medische orde: de reglementering van de prostitutie in West Europa, in het bijzonder te Antwerpen, tijdens de eerste helft van de 19de eeuw* (1986), Benoît Majerus, *La prostitution à Bruxelles pendant la Grande Guerre: contrôle et pratique* (2003), Jean-Michel Chaumont en Christine Machiels, *Du sordide au mythe. L'affaire de la traite des blanches (Bruxelles, 1880)* (2009), Magaly Rodríguez García, *La Société des Nations face à la traite des femmes et au travail sexuel à l'échelle mondiale* (2012) en Amandine Lauro, *Coloniaux, ménagères et prostituées au Congo belge (1885-1930)* (2005).

Vanhees, "Metafoor van de moderniteit," 1-4. ; Rodríguez García en Lauro, "Belgian History and the Making of Marginality and Subalternity." *Journal of Belgian History* 46, nr. 1 (2016): 35-6.

⁵⁹ De Koster, "Prostitution in Antwerp," in *Trafficking in Women 1924-1926. The Paul Kinsie Reports for the League of Nations*, eds. Jean-Michel Chaumont, Magaly Rodríguez García en Paul Servais (Genève: United Nations Publications, 2017) ; Hilde Greefs en Anne Winter, "Foreign female sex workers in an Atlantic port city. Elite prostitution in late nineteenth-century Antwerp," in *Migrants and the making of the urban-maritime world. Agency and mobility in port cities, c. 1570-1940*, eds. Christina Reimann en Martin Öhman (Londen: Routledge, 2021).

2.1.3. Lacunes in het historisch onderzoek naar sekswerk

Er zijn echter, zowel op internationaal als Belgisch niveau, nog enkele lacunes in het historisch onderzoek naar sekswerk. Hoewel er de laatste jaren meer aandacht aan wordt besteed (zie voornoemde werken *Selling Sex in the City*, *Seks voor Geld* en *Quel Bordel*), zijn er in eerste instantie weinig studies die een lange termijnperspectief hanteren, aangezien de meeste publicaties een specifieke stad in een specifieke tijdsperiode onderzoeken.⁶⁰ Ten tweede wordt het ook al snel duidelijk dat, naast de vrouwelijke sekswerker, andere actoren heel weinig aan bod komen in het historisch onderzoek. Mannelijke en transseksuele sekswerkers, alsook andere actoren zoals de klanten en andere derde partijen (zoals bordeelhoudsters of madammen, pooiers en souteneurs, houders van herbergen en andere facilitators) blijven vaak buiten beeld. Bepaalde historici, zoals Magaly Rodríguez García, Donna Guy, Julia Laite, Lotte van de Pol en Pieter Vanhees, onderzochten bepaalde van deze actoren, maar toch blijft het een feit dat ze, om het met de woorden van Holly Davis te zeggen, ‘uitzonderlijk onderbestudeerd’ blijven.⁶¹ Deze grote lacune is erg jammer, aangezien meer kennis over de verschuivingen langs bijvoorbeeld de vraagzijde van commerciële seks sterk kan bijdragen aan de kennis over rol van de klant in de organisatie van het sekswerk, alsook aan kennis over bredere sociale, culturele en economische trends. Verder kan een analyse van sekswerk, vertrekkende van de klant, nieuwe inzichten blootleggen in historische genderverhoudingen.⁶² De geringe aandacht voor deze verschillende actoren kan verklaard worden door het feit dat we gewoonweg meer terugvinden over vrouwelijke sekswerkers in het bronmateriaal. Dit komt omdat de reglementeringen uit de negentiende en twintigste eeuw bijna uitsluitend gericht waren tegen de vrouwelijke sekswerkers; het waren de vrouwen die ingeschreven werden bij de stedelijke overheden, die medische controles moesten ondergaan, en die (deels) gecriminaliseerd werden. De klant werd hierbij vaak met rust gelaten.⁶³ Een andere verklaring is dat er meer aandacht naar de vrouwelijke sekswerkers gaat omdat de impact op hun leven groter was dan op dat van de klanten.⁶⁴ Desalniettemin is het een waardevolle piste voor verder onderzoek.

⁶⁰ Vanhees, “Metafoor van de moderniteit,” 1-4.

⁶¹ Julia Laite, “Traffickers and pimps in the era of white slavery,” *Past & Present* 237 (2017): 240-43. ; Pieter Vanhees, “De grote afwezige? De klant in het historisch onderzoek over prostitutie,” *Historica* 41, nr. 1 (2018): 24-7.

⁶² Vanhees, “De grote afwezige?” 24-6.

⁶³ Dolinsek en Hearne, “Introduction: prostitution,” 123. ; Julia Laite, “A Global History of Prostitution: London,” in *Selling Sex In the City: A Global History of Prostitution 1600s-2000s*, eds. Magaly Rodríguez García, Lex Heerma van Voss en Elise van Nederveen Meerkerk (Leiden: Brill, 2017), 120. ; Rodríguez García, van Nederveen Meerkerk en Heerma van Voss, “Selling sex in world cities,” 1-3.

⁶⁴ Vanhees, “De grote afwezige?” 26.

2.2. Een *forgotten category*? De vrouwelijke sekswerker in migratieonderzoek

Antropoloog Laura Agustín beargumenteerde in 2006 dat sekswerkers een *forgotten category* vormden binnen de migratiestudies. Hiermee bedoelde ze dat van zodra een migrant aan sekswerk deed, deze 'identiteit' de migrantenstatus overschaduwde.⁶⁵ De vrouwen verdwenen zo uit de migratiestudies, waar ze als migrant zouden worden onderzocht. In plaats daarvan doken ze vooral op in de criminologische of feministische werken, waar ze vaker als slachtoffer werden benaderd. Dit is volgens Agustín een vreemd gegeven, aangezien de migratiestudies zich de jaren ervoor steeds meer hadden opengesteld voor een meer gendergerichte aanpak, waarbij vrouwelijke migranten vaker als actieve actoren werden gezien.⁶⁶ Agustín pleitte dan ook om dezelfde academische aandacht te geven aan migranten die aan sekswerk deden, als dat men aan andere migranten gaf, zodat ook zij bestudeerd kunnen worden als leden van diaspora's, transnationale migranten en actieve agenten die deelnamen aan het globaliseringsproces.⁶⁷

Tot het midden van de jaren 1980 werd er over het algemeen weinig aandacht gegeven aan vrouwelijke migranten. Dit geldt niet enkel voor historisch onderzoek, maar ook binnen de antropologie en sociologie. Zeker arbeidsmigratie werd lang gezien en onderzocht als een domein dat enkel betrekking had op mannen.⁶⁸ Vrouwen werden hierin gezien als passieve actoren die de mannelijke migranten gewoonweg volgden. Er werd verondersteld dat vrouwen enkel migreerden om familiale redenen of om hun partner te helpen. Sinds de jaren tachtig werd dit beeld echter genuanceerd en werd er meer aandacht geschonken aan de tot dan toe onzichtbare vrouwelijke migratiestromen. Verder werd ook het beeld van de 'typische' mannelijke, jonge en alleenstaande migrant bijgeschaafd.⁶⁹ Het veld heeft zich de laatste jaren dus steeds meer opengesteld voor verschillende perspectieven, waarin vrouwen als actieve actoren in het migratieproces worden gezien. Zo werd aangetoond dat (alleenstaande) vrouwen in de negentiende eeuw migratiebeslissingen namen op basis van hun eigen informatienetwerken en contacten, waarbij hun migratietrajecten vaak het resultaat waren van keuzes die complexer en onafhankelijker waren dan vaak werd erkend.⁷⁰ Toch is er nog steeds ruimte voor meer nuancering. Marlou Schrover en Deirdre Moloney wezen op het feit dat onderzoek naar

⁶⁵ Schepers, Deleu en Certiaans, "Between lovers," 1.

⁶⁶ Laura Agustín. "The Disappearing of a Migration Category: Migrants Who Sell Sex." *Journal of Ethnic and Migration Studies* 32, nr. 1 (2006): 29.

⁶⁷ Agustín, "The Disappearing of a Migration Category," 43.

⁶⁸ Keusch, "Migration and prostitution," 707-8.

⁶⁹ Pamela Sharpe, "Introduction: gender and the experience of migration," in *Women, Gender and Labour Migration. Historical and global perspectives*, ed. Pamela Sharpe (Londen: Routledge, 2001), 4. ; Lex

Heerma van Voss, "The worst class of workers: migration, labor relations and living strategies of prostitutes around 1900," in *Working on Labor. Essays in Honor of Jan Lucassen*, eds. Marcel van der Linden en Leo Lucassen (Leiden: Brill, 2012), 153.

⁷⁰ Greefs en Winter, "Alone and Far from Home," 62-3.

vrouwelijke migratie ook vandaag nog een sterke nadruk legt op familie en huishouden. Bovendien ligt de klemtoon volgens de auteurs vaak op beperkte rechten, slechte arbeidsomstandigheden, misbruik en uitbuiting, en veel minder op de kansen die de arbeid bood aan migrantenvrouwen. Verder is er in de literatuur ook een nadruk op vrouwen als slachtoffer van mensenhandel, waarbij mensenhandel vaak wordt gebruikt als synoniem voor sekswerk, dat op zijn beurt dan weer als synoniem van misbruik vigeert. Recent hebben wetenschappers echter een meer kritische houding aangenomen ten opzichte van dit discours, dat volgens Agustín deel uitmaakt van de ‘rescue industry’.⁷¹ Zoals reeds vermeld, vond er vanaf de eeuwwisseling een verschuiving plaats in hoe men sekswerk benadert in onderzoek. Door sekswerk als een vorm van arbeid te beschouwen, kan de migratie van vrouwelijke sekswerkers gezien worden als een vorm van vrouwelijke arbeidsmigratie. Dit opende het veld voor nieuwe onderzoeksmogelijkheden en perspectieven. Migratie- en arbeidshistorici brachten op deze manier nieuwe thema’s aan, zoals de profielen, motivaties en trajecten van sekswerkers, de organisatie van de sector in diverse steden, etc.⁷²

2.3. Positionering van dit onderzoek

In deze masterproef worden er inzichten van het onderzoek naar sekswerk gecombineerd met die vanuit de migratiegeschiedenis. Sekswerk wordt ook in deze studie benaderd als vorm van arbeid, waardoor de onderzochte migratiebewegingen ook als arbeidsmigratie kunnen worden onderzocht. Dit houdt in dat er niet enkel gekeken wordt naar wie de vrouwen waren die migreerden naar Antwerpen en op de prostitutieregisters terechtkwamen, maar ook hoe ze in Antwerpen belandden, waar ze terechtkwamen, welke actoren hierin meespeelden, en waar ze uiteindelijk na hun verblijf in Antwerpen naartoe gingen. Om deze migratiebewegingen te analyseren, maak ik gebruik van enkele centrale concepten uit de migratiegeschiedenis, zoals de *recruitment area* en *migration infrastructure*. Deze maken het mogelijk om niet alleen de geografische herkomst, maar ook de structuren die migratie mogelijk maakten in kaart te brengen.

Door het combineren van kwantitatieve en kwalitatieve bronnen, waaronder de prostitutieregisters van de zedendienst, vreemdelingendossiers, administratieve verslagen, lokale documenten en internationale rapporten, beoogt dit onderzoek een diepgaand inzicht te bieden in de complexe relatie tussen sekswerk, migratie en stedelijke infrastructuur in het interbellum. Deze masterproef levert op die manier een bijdrage aan de geschiedenis van vrouwelijke arbeidsmigratie, de organisatie van sekswerk en de

⁷¹ Laura Agustín, “The disappearing of a migration category”, 29-30. ; Marlou Schrover en Deirdre Moloney, “Introduction. Making a difference.” In *Gender, migration and categorisation. Making distinctions between migrants in Western countries, 1945-2010*, eds. Marlou Schrover en Deirdre Moloney (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2013), 19-21.

⁷² García, van Nederveen Meerkerk en Heerma van Voss, “Selling seks in world cities,” 4-6.

breder problematiek van regulering, controle en mobiliteit in een veranderende Europese context.

3. Naar Antwerpen: motieven, routes en context van migratie tijdens het interbellum

3.1. November 1922 tot juni 1925: een bijzondere periode?

Deze masterproef spitst zich in het bijzonder toe op een specifieke periode binnen het interbellum, nl. de periode tussen november 1922 en juni 1925. Deze periode is niet lukraak gekozen, maar het resultaat van een opmerkelijke trend in het bronmateriaal. Tijdens deze korte tijdspanne steeg het aantal inschrijvingen van buitenlandse vrouwen bij de Antwerpse zedendienst opmerkelijk: bijna drie vierde van alle geregistreerde vrouwen tussen 1919 en 1934 werd in deze periode ingeschreven, wat neerkomt op 466 van de 639 vrouwen (zie bijlage 1).⁷³ Deze korte periode valt niet alleen op door haar kwantitatieve stijging, maar ook door haar opvallende homogeniteit. De groep vrouwen die toen geregistreerd werden, vertoonden onderling sterke gelijkenissen in profiel en vestigingspatronen, en onderscheidde zich daarnaast duidelijk van de buitenlandse vrouwen die vóór of na deze periode werden ingeschreven. Deze vaststellingen suggereren dat het hier ging om een meer professionele groep sekswerkers die

doelgericht naar Antwerpen migreerden om in specifieke bordelen aan de slag te gaan.

Vooraleer in hoofdstukken vier en vijf wordt ingegaan op de profielen van de vrouwen en hun mogelijke trajecten als professionele arbeidsmigranten, staat dit hoofdstuk stil bij de vraag waarom net in deze korte periode, tussen 1922 en 1925, zoveel buitenlandse vrouwen naar Antwerpen migreerden. Aan de hand van enkele concepten uit de migratiestudies worden verschillende mogelijke verklaringspistes onderzocht: beleidsmaatregelen en regelgeving, ruimtelijke en infrastructurele factoren, sociaal-culturele omstandigheden en de economische en commerciële context. Zo wordt een eerste aanzet gedaan tot het antwoord op de vraag waarom deze migratiegolf zich precies in deze periode voordeed. De einddatum van de onderzochte periode valt relatief eenvoudig te verklaren: de sluiting van de officiële bordelen in juni 1925 ging vrijwel onmiddellijk gepaard met een sterke daling in het aantal inschrijvingen bij de zedendienst. De vraag waarom de migratiegolf begon in 1922 valt echter minder makkelijk te beantwoorden. Om dit fenomeen te begrijpen, is het dan ook noodzakelijk om de verschillende factoren in onderlinge samenhang te analyseren en op basis daarvan een hypothese te formuleren.

3.2. November 1922: de start van een grote migratiegolf?

3.2.1. Enkele concepten uit de migratiestudies

In de migratiestudies wordt het geheel van regio's van waaruit mensen naar een bepaalde stad migreren aangeduid als de *urban recruitment area* (*stedelijk rekruteringsgebied*). Dit concept hangt samen met de zogenaamde *action space* van een individu, nl. de mentale kaart van het gebied waarbinnen een migratiebeweging volgens die persoon mogelijk of wenselijk is. De positie die een stad inneemt binnen die *action space* wordt bepaald door meerdere factoren, zoals de kansenstructuur en economische functies van de stad, de situatie van de potentiële migrant in zijn of haar huidige woonplaats, de afstand en transportverbindingen met de stad, de relatieve geografische ligging en bevolkingsgrootte van de stad, de kennis en vaardigheden van de migrant, en de informatie die hij of zij over de stad ontvangt. Vooral de laatste factor beschouwt Clé Lesger als het belangrijkste aspect in het keuzeproces, aangezien die informatie aan de basis ligt van de beslissing om al dan niet te migreren.

Dankzij hun commerciële verbindingen ontwikkelden havensteden vaak al vroeg een ruim rekruteringsgebied. In de loop van de negentiende eeuw breidden de haveninfrastructuren van verschillende Europese steden zich ongeveer gelijktijdig uit, wat leidde tot onderlinge netwerken die snelle informatie-uitwisseling mogelijk maakten. Als knooppunten van scheepvaart-, spoor- en telegraaflijnen raakten havensteden steeds nauwer verbonden met andere stedelijke centra binnen de wereldeconomie. Ze worden daarom ook wel omschreven als *portals of globalization*: plaatsen waar uiteenlopende bewegingen samenkwamen, waar nieuwe ruimtelijke verbindingen ontstonden, en waar inspanningen tot controle, sturing of afbakening zichtbaar werden. Thomas Verbruggen wijst erop dat Antwerpen al vroeg sterke banden uitbouwde met andere havensteden en commerciële centra. Brussel daarentegen oriënteerde zich eerder op andere hoofdsteden, in het bijzonder Parijs. Deze verschillende vormen van internationale verbondenheid hadden belangrijke implicaties voor de rekruteringsgebieden van beide steden, aangezien een verbreding van het rekruteringsgebied kon zorgen voor meer en verdere migratie.⁷⁴

De *urban recruitment area* kenmerkte zich door verschillende *migratiecircuits*, die Verbruggen definieert als 'de som van migratiebewegingen van individuen met specifieke kenmerken vanuit een welomschreven regio naar een bepaalde locatie'. Hiermee wil hij duidelijk maken dat het rekruteringsgebied bestaat uit verschillende soorten

⁷⁴ Verbruggen, "Maids on the move," 27, 71-3. ; Clé Lesger, "Informatiestromen en de herkomstgebieden van migranten in de Nederlanden in de vroegmoderne tijd," *TSEG - The Low Countries Journal of Social and Economic History* 3 (2006): 6-7. ; Heerten, "Mooring Mobilities," 354-61. ; Paul Thomas Van de Laar, "Bremen, Liverpool, Marseille and Rotterdam: port cities, migration and the transformation of urban space in the long nineteenth century," *Journal of migration history* 2 (2016): 275-7.

migratiestromen. Zo is er bijvoorbeeld een onderscheid tussen migratie vanuit het *demografisch bekken* van een stad, nl. het gebied in de directe omgeving waarvan de migratie van de bevolking zich bijna vanzelfsprekend op de stad richtte, ongeacht de economische conjunctuur, en migratiestromen van verderaf, die veel sterker beïnvloed werden door externe economische factoren. Voor Antwerpen blijkt dat de vrouwelijke migratie in het begin van de negentiende eeuw hoofdzakelijk plaatsvond vanuit het demografisch bekken. Dit veranderde echter vanaf de tweede helft van die eeuw, wanneer een toenemend aantal vrouwelijke migranten van buiten de directe omgeving van Antwerpen de stad bereikte, met in toenemende mate ook vrouwen uit het buitenland. Dit fenomeen werd in de inleiding reeds aangeduid met de term *feminization of migration*.⁷⁵ Deze uitbreiding van de *recruitment area* was gelinkt met het toenemende belang van Antwerpen (en Brussel) binnen de nationale en internationale economie, zeker in de periode net voor de Eerste Wereldoorlog. Verder zorgde de bevolkingsgroei in beide steden voor een positief effect op het bereik en de omvang van informatiestromen. Deze groeiende informatiestromen konden op hun beurt opnieuw zorgen voor een uitbreiding van de *recruitment area*.⁷⁶

3.2.2. Verklaringen voor deze migratiegolf

De keuze om al dan niet te migreren was dus erg complex en bijna altijd een samenspel van verschillende factoren. Het is dan ook niet mogelijk om slechts één oorzaak aan te duiden voor waarom de vrouwen in dit onderzoek deze keuze maakten. In dit deel worden vier domeinen bekeken, nl. beleid en regelgeving, ruimte en infrastructuur, de sociaal-culturele context en de economische en commerciële context. Door deze verschillende domeinen samen in beschouwing te nemen, wordt de migratiebeslissing in een bredere context geplaatst.

Beleid en regelgeving

In de inleiding werd ingegaan op de veranderende internationale visies op sekswerk en de gevolgen hiervan op reglementen en beleidsbeslissingen, zowel op vlak van sekswerk als vrouwelijke migratie. Dit deel focust naar deze twee fenomenen om een duidelijker zicht te krijgen op de effecten van beleid en regelgeving bij migratiebeslissingen. Het spreekt voor zich dat sekswerkers meer geneigd waren om naar plekken te gaan waar de regelgeving minder of even streng was als de plek vanwaar ze oorspronkelijk vandaan kwamen.⁷⁷

Aangezien mobiliteit een groot aspect vormde van sekswerk, hadden veranderingen in de officiële houdingen en wetgevingen ten opzichte van migratie een enorme impact op de

⁷⁵ Verbruggen, "Maids on the move," 73-4. ; Greefs en Winter, "Alone and Far from Home," 70-1.

⁷⁶ Verbruggen, "Maids on the move," 77.

⁷⁷ Keusch, "Migration and prostitution," 721.

migratietrajecten van deze vrouwen. Deze veranderingen konden ervoor zorgen dat vrouwen minder, of net meer mogelijkheden hadden om zich te verplaatsen tussen landen. Dit opende of sloot op zijn beurt weer de mogelijkheden om een inkomen te verwerven.⁷⁸ Voor de Eerste Wereldoorlog konden mensen uit het grootste deel van West-Europa zonder veel problemen de nationale grenzen oversteken, zonder dat hiervoor een paspoort of visum nodig was.⁷⁹ Na de oorlog werden de regels echter strenger en werden grenscontroles opnieuw ingevoerd, waarbij vooral politiek onbetrouwbare immigranten of andere ordeverstoorders geweerd moesten worden.⁸⁰ Ondanks deze verstrenging bleek het niet al te moeilijk te zijn om vanuit de buurlanden België te betreden of te verlaten: “There are no particular difficulties involved in entrance into Belgium, particularly from France. The Migration Laws of Belgium do not exclude foreign prostitutes as such.”⁸¹

Dit gold niet enkel voor mensen die vanuit Frankrijk België betraden, maar eveneens voor onze andere buurlanden:

*It is worthy of note also that it is possible to enter Germany through the occupied region without a German visa and it is quite easily possible to come from London to Paris on a passport which obviously belongs to another person. Inspection of travellers leaving the great ports of Northern Europe for points overseas is quite serious. Passengers bound for other European ports are less strictly examined and these travellers are classified under the term “cabotage”.*⁸²

⁷⁸ Raelene Frances, “Working and Living Conditions,” in *Selling Sex In the City: A Global History of Prostitution 1600s-2000s*, eds. Magaly Rodríguez García, Lex Heerma van Voss en Elise van Nederveen Meerkerk (Leiden: Brill, 2017), 700-1. ; Keusch, “Migration and Prostitution,” 707.

⁷⁹ Coppens en Debackere, “De toepassing van het Belgische immigratiebeleid,” 30-1.

⁸⁰ Frank Caestecker, “Immigratie(beleid) in België tijdens het interbellum, kansen benutten of gevaar weren?” in *De Levenskracht Der Bevolking : Demografie in Het Interbellum*, eds. Jan Kok en Jan Van Bavel (Leuven: Acco, 2010), 420-1.

⁸¹ Ook omgekeerd: “Belgian prostitutes are found in considerable numbers in France, and, to a less extent, in Germany and Holland, the latter two countries having a policy of expulsion for foreign prostitutes. No effort is made to prevent Belgian girls from leaving the country, particularly for France, which requires nothing more than a card of identity to cross the border. Comparatively few Belgian girls were found practising prostitution in South America or in Northern Africa.”

AVN, Archief League of Nations Secretariat, *First Enquiry on Traffic in Women and Children – Belgium*, 1924-1926, S172/27/3.

⁸² AVN, Archief League of Nations Secretariat, *First Enquiry on Traffic in Women and Children – Belgium*, 1924-1926, S172/27/3.

Hieruit blijkt dat de reglementering omtrent migratie niet meteen grote invloed had op de voornamelijk Franse sekswerkers die naar België migreerden.⁸³ Eens aangekomen in België moesten migranten zich laten registreren bij de gemeente of stad waar ze zich zouden vestigen. Bij het opmaken van de zogenaamde *bulletins* (cf. supra), moest deze persoon hun identiteit kunnen bewijzen aan de hand van identiteitsdocumenten, zoals een paspoort, geboorteakte of akte van woonstverandering, uitgegeven door de autoriteiten van hun geboorteplaats of vorige verblijfplaats.⁸⁴ We merken in het bronmateriaal op dat er weinig vrouwen zijn die een paspoort bij zich hadden, of die dit alleszins voorlegden aan de Antwerpse autoriteiten. Van bijna negentig procent van de vrouwen werd nergens in het vreemdelingendossier melding gemaakt dat ze dit type document bezaten; de meesten onder hen gaven enkel hun geboorteakte af. Een geboorteakte was een heel stuk makkelijker te verkrijgen dan een paspoort. Ook al werden deze aktes in Frankrijk gezien als een legitiem identiteitsbewijs wanneer men een paspoort aanvraagde, waren deze documenten in principe niets meer dan uittreksels van de geboorteregisters. Mensen bezaten soms meerdere kopieën van hun geboorteakte, waardoor het dan ook vrij eenvoudig was om in bezit te komen van een van deze aktes van iemand anders. Vrouwen konden dit doen om legaal in het sekswerk te kunnen stappen indien ze minderjarig waren, maar ook om bijvoorbeeld een (vals) paspoort aan te vragen om naar het buitenland te reizen.⁸⁵ Hoe dan ook valt niet uit te sluiten dat bepaalde minderjarige personen, toen jonger dan eenentwintig, op deze manier logen over hun leeftijd.

Volgens Greefs en Winter werd de registratie van vreemdelingen door zowel de betrokken personen als de lokale politie vaak gezien als een louter administratieve formaliteit. Omdat de politie meestal niet over de capaciteit beschikte om niet-geregistreerde vreemdelingen actief op te sporen, was ze grotendeels afhankelijk van de vrijwillige medewerking van deze personen. Het is dan ook aannemelijk dat sommigen zich pas laat of zelfs helemaal niet inschreven. Onderzoek wijst echter uit dat werkgevers boetes kregen wanneer zij personeel in dienst namen dat niet officieel geregistreerd was, eenzelfde fenomeen dat we overigens zagen in bordelen.⁸⁶

Een tweede belangrijke invloed op het leven van sekswerkers waren de formele en officiële reacties die vaak bepaalden waar en hoe vrouwen seks mochten verkopen en onder welke omstandigheden. Er werd reeds ingegaan op de regelgeving omtrent

⁸³ Meer algemeen werden in deze periode wel steeds meer restricties gelegd op alleenreizende vrouwen, zo werd reeds in de inleiding vermeld dat sommige vrouwen moeilijker aan paspoorten konden geraken als vermoed werd dat ze aan sekswerk deden.

Camiscioli, *Selling French Sex*, 124-5, 137.

⁸⁴ Verbruggen, "Maids on the move," 54-5. ; Torsten Feys, "Riding the rails of removal: The impact of railways on border controls and expulsion practices," *The Journal of Transport History* 40, nr. 2 (2019): 13.

⁸⁵ Camiscioli, *Selling French Sex*, 147.

⁸⁶ Verbruggen, "Maids on the move," 48-50.

sekswerk in Antwerpen. Het zogenaamde *reglementarisme* gedoogde sekswerk op voorwaarde dat de vrouwen zich aan een aantal strikte regels hielden. De kern van dit systeem bestond uit drie elementen: verplichte registratie bij de zedendienst, naleving van het prostitutiereglement, en regelmatige medische controles.⁸⁷ Bij inschrijving kregen de vrouwen het reeds vermelde *prostitutieboekje*, dat ze altijd op zak dienden te hebben. Dit boekje fungeerde als een soort paspoort, waar naast de biografische informatie van de vrouwen ook de verschillende woonstveranderingen en medische controles werden bijgehouden. Op deze manier konden autoriteiten snel nagaan of de vrouwen zich aan de (medische) voorschriften hielden. In het boekje stond ook het *prostitutiereglement* gedrukt. Door zich in te schrijven gingen de vrouwen akkoord met deze regels, die naast de verplichte medische controles ook een heel aantal van beperkingen op de mobiliteit van de vrouwen inhielden, te zien in volgende fragmenten uit het reglement van 11 april 1921.⁸⁸

ARTIKEL 766. Geen afgezonderd meisje zal bij een drankslijter mogen inwonen; het is dezen laatste ook verboden dergelijk meisje te huisvesten. Het College van Burgemeester en Schepenen zal de afgezonderde meisjes kunnen verbieden in zekere kwartieren of huizen te wonen.

ARTIKEL 767. Niemand mag, zonder toelating van het College, meer dan één afgezonderd meisje in eenzelfde huis herbergen; onder hetzelfde voorbehoud is het aan elk afgezonderd meisje verboden te wonen in een huis waar reeds een andere ontuchtvrouw verblijft.

[...]

ARTIKEL 783. Ophitsing tot de ontucht is streng verboden op den openbaren weg; het is voornamelijk aan de ontucht vrouwen verboden:

1° zich aan de vensters of deuren van hun woningen te toonen;

2° de mannen door woorden, zang, geschreeuw, gebaren of teekens in hun huizen of elders te lokken;

⁸⁷ De Koster, "Prostitutie en politie," 39. ; Frances, "Working and Living Conditions," 677.
⁸⁸ Dit reglement kwam in grote mate overeen met het reglement uit 1852.
De Koster, "Prostitution in Antwerp," 13. ; Majerus, "Prostitution in Brussels," 35.

3° den voorbijgangers hun huis of kamer aan te duiden door een schitterende verlichting of door een ander middel dat de aandacht opwekt;

4° uit te gaan in weinig zedelijke kleederdracht of gekleed te zijn op een wijze die schandaal kan verwekken;

5° op de straat wanorde te doen ontstaan en er onbehoorlijke gesprekken te houden;

6° op den openbaren weg mannen te naderen of te volgen, hen aan te spreken of ze door gebaren te roepen;

7° in de straat te staan of er, op een beperkte ruimte, op af te wandelen;

8° met twee of meer stil te staan of te wandelen;

9° met souteneurs te verkeer en of met hen rond te loopen;

10° op den openbaren weg te vertoeven na half één 's nachts;

11° betrekkingen aan te knopen of te onderhouden, hetzij gelijk in welke plaats, met jongelingen van min dan achttien jaar oud.

In bijzondere omstandigheden, en wanneer het College van Burgemeester en Schepenen zulks noodig acht, mag aan de ontucht vrouwen verboden worden:

1° schouwburgen, concerten, balzalen, koffiehuizen, kroegen, herbergen en andere vereenigingsplaatsen of drankhuizen te bezoeken;

2° op de Groenplaats, langsheen de kaaïen van den stroom en de dokken, in den Plantentuin, in de Parken, op de Italië-, Frankrijk-, Britsche-, Amerika-, de Marckgrave-, de Keyser- en Belgiëleien rond te loopen, alsmede op al die leien uitgevende op de Parken en op soortgelijke plaatsen aan te duiden door voornoemd College.

*De ontuchtvrouwen, die deze beschikkingen zullen overtreden, zullen aangehouden en naar het gemeentengevang vervoerd worden, onverminderd de verdere vervolgingen.*⁸⁹

De eerste twee artikels hadden betrekking op de woonsituatie van sekswerkers in de stad. Bovendien had het Antwerpse stadsbestuur de bevoegdheid om te bepalen óf en waar bordelen mochten worden geopend. Dit leidde geleidelijk tot een steeds scherpere afbakening van de zones waarbinnen sekswerk was toegestaan. Tijdens de focusperiode van deze masterproef was de Spuistraat de bekendste van deze aangewezen zones.⁹⁰ Artikel 783 van het reglement illustreert hoe de mobiliteit van sekswerkers werd ingeperkt. Zo mochten zij zich bijvoorbeeld na half één 's nachts niet meer op straat bevinden, en konden zij verboden worden bepaalde drukbezochte locaties in Antwerpen te betreden. Het eerste deel van het artikel richt zich vooral op het tippelen in de openbare ruimte, dat door de autoriteiten werd gezien als een bedreiging voor de openbare orde. Controle hieromtrent werd echter vaak maar sporadisch en slecht uitgevoerd, aangezien lokale repressie er vaak voor zorgde dat het sekswerk zich naar een andere straat of wijk verplaatste.⁹¹

Veel vrouwen ervaarden echter de medische controles als de echte doorn in het oog. Niet alleen werden deze controles als invasief ervaren door de vrouwen, maar in Antwerpen moesten de sekswerkers of bordeelhoud(st)ers de kost van de controles ook nog eens zelf betalen. In een *verslag over de ontucht* in Antwerpen, opgemaakt in 1927, wordt de medische controle als volgt beschreven:

De meisjes worden tweemaal per week onderzocht op het dispensaris van den Zedendienst, de dienst wordt er waargenomen door drie geneesheeren-specialisten, bijgestaan door twee verpleegsters.

Het lokaal van dezen dienst, in het havenkwartier gelegen, bestaat uit vier groote goed-verlichte plaatsen, een wachtzaal, een kantoor voor het politiepersoneel, een ontkleedkamer en een ruime plaats waar het eigenlijk onderzoek geschiedt. Deze plaats wordt op degelijke wijze verlicht en verlucht en is voorzien van al de vereischte apparaten om het volledig en nauwkeurig onderzoek van de vrouwen mogelijk te maken.

⁸⁹ SAA, MA, Archief Gezondheidsdienst, *Uittreksel uit den Codex van gemeentelijke politiereglementen van 11 april 1921*, in *Modellen van prostitutieboekjes, 1914-1925*, 731#2117.

⁹⁰ De Koster, "Prostitutie en politie," 41.

⁹¹ Laite, "A global history," 130-1.

*Onze bestuurlijke dienst heeft niet uit het oog verloren dat de geheime ontucht het groote gevaar is voor de verspreiding van de venusziekten. Alle schrijvers, rechtsgeleerden, sociologen enz. zijn het eens op dit gebied.*⁹²

Wanneer de geneeskundigen indicaties van een geslachtsziekte constateerden, werden de vrouwen onmiddellijk naar het Sint-Elisabethshospitaal of gasthuis gestuurd.⁹³ Ook wanneer ze niet zeker waren of een vrouw besmet was met een ziekte of niet, werd ze ter observatie gestuurd. In de reglementen staat ook expliciet vermeld dat besmette vrouwen enkel in het gasthuis verzorging mochten krijgen, en niet door een andere arts.⁹⁴ Vrouwen die de medische controles weigerden, werden aangehouden en door de politiediensten naar het *dispensaris* van de zedendienst gebracht. Indien deze vrouwen van het buitenland waren, werden zij aan de ‘bestuurder van den Zekerheidsdienst’ gesignaleerd.

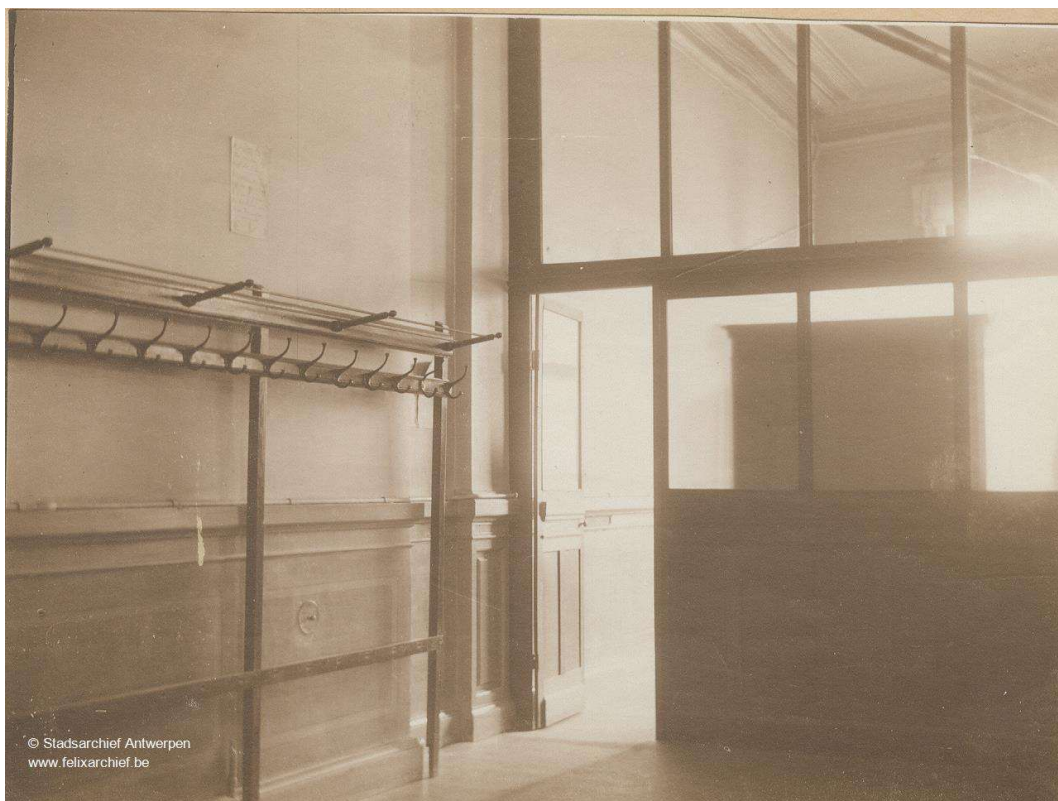
⁹² SAA, MA, Archief Gezondheidsdienst, *Verslag betreffende de reglementatie van de ontucht*, 29.08.1927, in *Diverse verslagen, briefwisseling en documentatie over ontucht*, 1919-1928, 731#2093.

⁹³ In dit onderzoek is van 39 vrouwen met zekerheid geweten dat ze tijdens hun verblijf in Antwerpen in het Sint-Elisabethshospitaal werden ondergebracht. Vermoedelijk ligt het werkelijke aantal hoger, maar voor deze 39 personen (8.4%) kon dit op basis van de bronnen expliciet worden vastgesteld.

⁹⁴ SAA, MA, Archief Gezondheidsdienst, *Uittreksel uit den Codex van gemeentelijke politiereglementen van 11 april 1921*, in *Modellen van prostitutieboekjes*, 1914-1925, 731#2117.

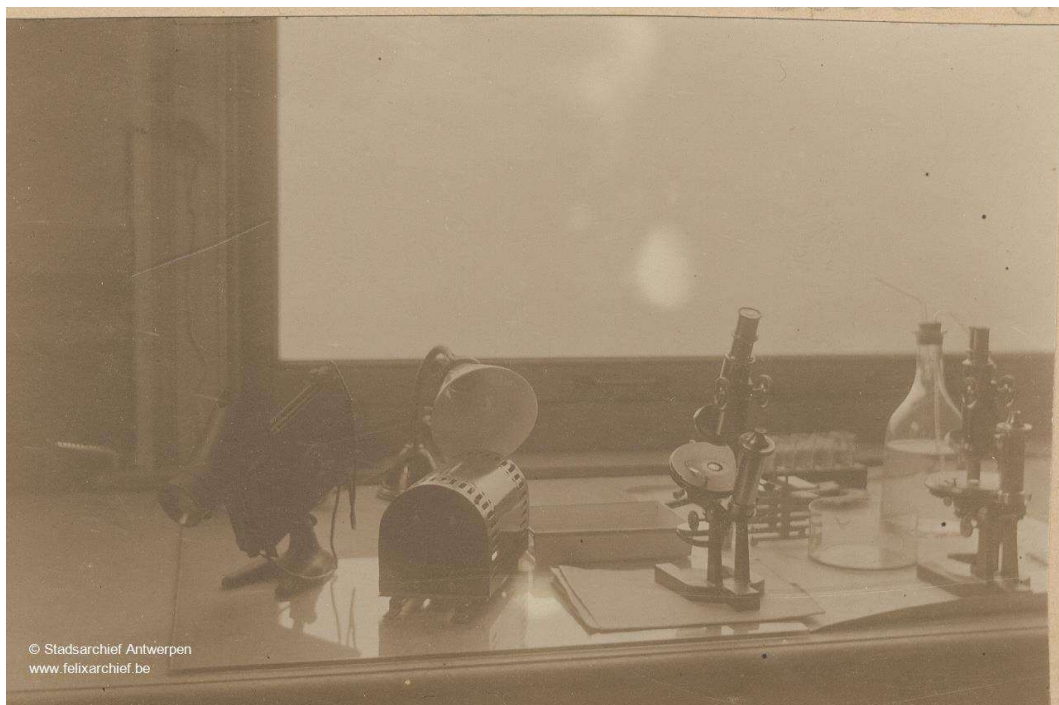
Figuur 6: Hotel Galicia, Korte Schipperskapelstraat zedenbureau, Antwerpen 1920. Wachtzaal. SAA, MA, Archief Gezondheidsdienst, FOTO-OF#7620.

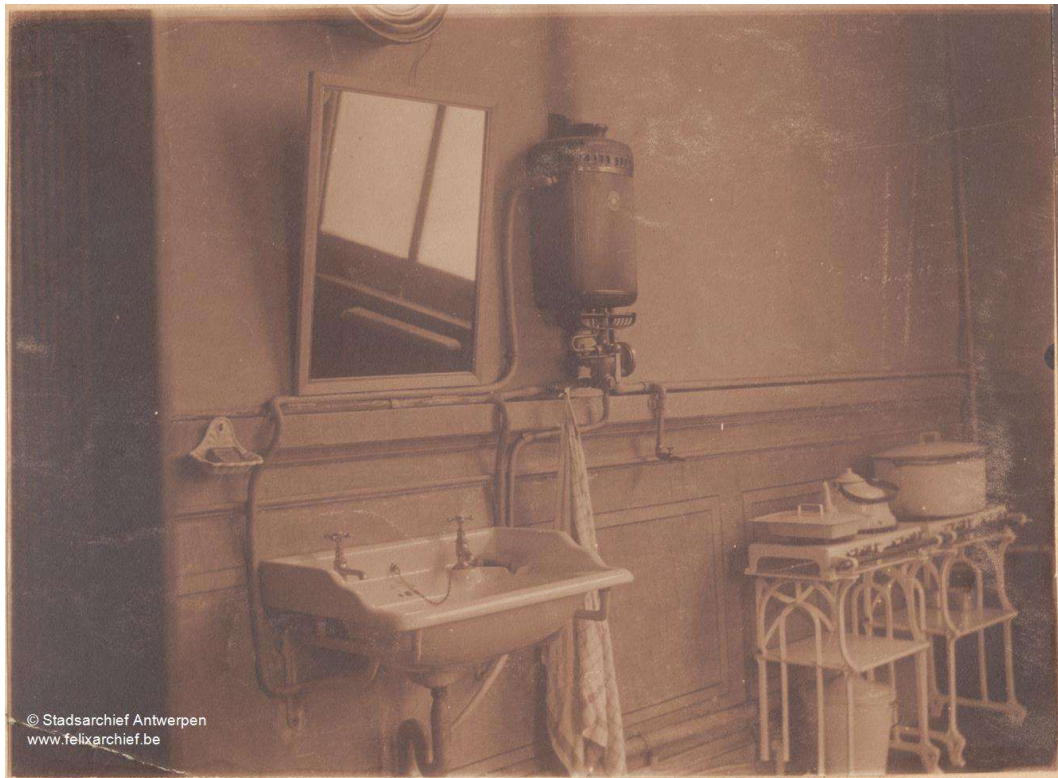
Figuur 7: Hotel Galicia, Korte Schipperskapelstraat zedenbureau, Antwerpen 1920. Kleedkamer. SAA, MA, Archief Gezondheidsdienst, FOTO-OF#7621.

Figuur 8: Hotel Galicia, Korte Schipperskapelstraat zedenbureau, Antwerpen 1920. Onderzoekszaak. SAA, MA, Archief Gezondheidsdienst, FOTO-OF#7618.

Figuur 9: Hotel Galicia, Korte Schipperskapelstraat zedenbureau, Antwerpen 1920. Onderzoekstafel. SAA, MA, Archief Gezondheidsdienst, FOTO-OF#7619.

Figuur 10: Hotel Galicia, Korte Schipperskapelstraat zedenbureau, Antwerpen 1920. Lavabo en ontsmetting der instrumenten. SAA, MA, Archief Gezondheidsdienst, FOTO-OF#572.

Figuur 11: Hotel Galicia, Korte Schipperskapelstraat zedenbureau, Antwerpen 1920. Bureel van de politie. SAA, MA, Archief Gezondheidsdienst, FOTO-OF#7617.

De politiediensten in Antwerpen kregen aanzienlijke bevoegdheden om sekswerk te controleren en onderdrukken. Naarmate de twintigste eeuw vorderde, nam de druk vanuit zowel de overheid als het publiek toe om harder op te treden tegen sekswerk. In de praktijk werd de handhaving echter vaak beperkt door een gebrek aan financiële middelen en personeel. Hierdoor traden de autoriteiten vaak selectief op, en keken ze geregeld de andere kant op wanneer het ging om vormen van sekswerk die de openbare orde niet verstoorden. In plaats van sekswerk volledig proberen uit te roeien of in één wijk onder te brengen, voerde de politie vooral een beleid van indamming. Dit hield in dat men sekswerk probeerde onder controle te houden in een beperkt gebied, in plaats van aan grootschalige repressie te doen. Verder richtte het selectieve optreden zich voornamelijk op jonge vrouwen die tippelden, zeker wanneer deze actief waren buiten de getolereerde zones. Gereguleerde bordelen en gevestigde beroepssekswerkers werden in Antwerpen doorgaans met rust gelaten, tenzij ze de regels op zo'n manier verbraken dat politieoptreden noodzakelijk was.⁹⁵

Om de regelgeving over sekswerk in Antwerpen echter als factor te kunnen beschouwen in de keuze om al dan niet te migreren, moet er ook naar de situatie in Frankrijk gekeken worden. Afhankelijk van hoe streng de regelgeving daar was, kon migreren naar Antwerpen een voor- of nadeel zijn. De reglementering in Parijs vertoonde in grote lijnen sterke gelijkenissen met die in Antwerpen. Na de Eerste Wereldoorlog ziet men dat er ook in Parijs een sterkere nadruk kwam te liggen op het medische aspect, waarbij vrouwen tot tweemaal per week controles moesten laten uitvoeren. Buiten die evolutie veranderde er weinig in het beleid tijdens de onderzochte periode. We kunnen dus besluiten dat de regels in beide steden grotendeels vergelijkbaar waren, waardoor het beleid in Antwerpen op zich waarschijnlijk geen doorslaggevende reden was om te migreren.⁹⁶

Ruimte en infrastructuur

Naast de regelgeving was ook de afstand tussen de plek van vertrek en aankomst, samen met de infrastructuur tussen deze twee plaatsen, van groot belang in de keuze om te migreren.⁹⁷ De toename van migratie in de tweede helft van de negentiende eeuw wordt vaak in verband gebracht met technologische innovaties op het vlak van transport- en communicatiemogelijkheden; goedkoper en sneller vervoer liet meer mensen toe om over grotere afstanden te migreren. De gunstige ligging van België in het centrum van een steeds sterker geïntegreerde Europese economie, verbonden via een dicht spoorwegnet en intercontinentale zeeroutes, vergemakkelijkte het interstedelijke netwerk van belangrijke steden zoals Antwerpen en Brussel. Beide steden profiteerden van de

⁹⁵ De Koster, "Prostitution in Antwerp," 15-6.

⁹⁶ Alain Corbin, *Women for hire. Prostitution and Sexuality in France after 1850*, vert. Alan Sheridan (Londen: Harvard University Press, 1990), 335-8.

⁹⁷ Verbruggen, "Maids on the move," 71.

commercialisering van de wereldeconomie en het succes van de Belgische industrie. Mede hierdoor nam in deze steden de bevolkingsdichtheid toe, wat voor de verdere ontwikkeling van hun netwerken zorgde en verder afgelegen migratie bevorderde.⁹⁸

Hoewel er al sinds het midden van de negentiende eeuw spoorwegverbindingen bestonden tussen Antwerpen en Brussel en met buurlanden als Frankrijk en Duitsland, bleef de impact hiervan aanvankelijk beperkt. Pas wanneer de ticketprijzen daalden en het aantal haltes toenam, kreeg de infrastructuur een meer directe invloed op migratiestromen. Vooral de lage derdeklas-tarieven stimuleerden de mobiliteit van arbeiders en bevorderden de ontwikkeling van occasionele reis- en migratiepatronen. Het Belgische spoorwegnet en zijn centrale geografische ligging maakten van België een knooppunt voor internationale reizigers. Ook de verdere uitbreiding van infrastructuur, zoals de aanleg van nieuwe wegen, spoorlijnen, tramlijnen, bruggen, tunnels en veerboten, zorgde ervoor dat havens zowel onderling als met andere steden nauwer verbonden raakten.⁹⁹ Deze verbeterde infrastructuur bevorderde niet alleen de mobiliteit van arbeidskrachten, maar had ook een impact op sekswerk. Factoren zoals massatoerisme, betere transportmogelijkheden en een bloeiende havenconomie creëerden een groeiende aanwezigheid van matrozen, dokwerkers en andere havenarbeiders, waardoor de vraag naar seksuele diensten toenam. Hierdoor werden de steden economisch aantrekkelijker om er aan sekswerk te doen.¹⁰⁰

Sociaal-culturele context

Hoewel in de literatuur over sekswerk vaak de nadruk ligt op economische motieven, speelden ook sociale en culturele factoren een belangrijke rol in de keuze om enerzijds aan sekswerk te doen, en anderzijds om hiervoor te migreren. Het beroep bood flexibiliteit, onafhankelijkheid, afstand van patriarchale structuren of familiale controle, en de mogelijkheid om te stijgen op de sociale ladder via contacten met hogere klassen. In een stedelijke context vinden veel vrouwen bovendien een zekere mate van anonimiteit, wat hen hielp om sociale stigmatisering te ontlopen. Voor sommigen is ook nieuwsgierigheid naar een onbekende omgeving een reden om te migreren. Opmerkelijk is ook dat veel vrouwen via bestaande netwerken, vaak vriendinnen of familieleden, in de sector terechtkwamen. De keuzes die de vrouwen maakten, werden dus zelden op puur individuele basis gemaakt, maar waren ingebed in bredere sociale verbanden.¹⁰¹

⁹⁸ Verbruggen, "Maids on the move," 15, 25.

⁹⁹ Verbruggen, "Maids on the move," 84-5. ; Lasse Heerten, "Ankerpunkte der Verflechtung. Hafenstädte in der neueren Globalgeschichtsschreibung," *Geschichte und Gesellschaft* 43, nr. 1 (2017): 171-3. ; Feys, "Riding the rails of removal," 7-8.

¹⁰⁰ De Koster, "Prostitutie en politie," 42-3. ; Keusch, "Migration and prostitution," 720.

¹⁰¹ Rodríguez García, "Over hoeren(lopers), pooiers en andere demonen," 214. ; Keusch, "Migration and Prostitution," 721-2.

Wanneer we naar meer culturele factoren kijken die ons helpen de Franse migratiegolf te verklaren, merken we op dat, zowel in West-Europa als in Zuid-Amerika, er steeds een prominente groep Franse vrouwen in de sekswerksector aanwezig was. De Franse aanwezigheid was dus niet uniek voor Antwerpen, al was het aandeel in de onderzochte periode wel uitzonderlijk hoog. Franse vrouwen waren te vinden in bordelen over de hele wereld, waar ze vaak het meest gewild en betaald waren. Etniciteit, klasse en raciale voorkeuren speelden een grote rol in de sekswerksector, waar dit invloed had op de prijzen en lonen van de vrouwen. Vooral in gekoloniseerde gebieden blijkt uit onderzoek dat blanke vrouwen die er aan sekswerk deden hogere prijzen konden vragen. Toch beperkten deze hiërarchieën zich niet tot het onderscheid tussen Europese en niet-Europese vrouwen, ook binnen de groep Europese migranten zelf bestonden er duidelijke verschillen. In Rio de Janeiro leidde de instroom van grote aantallen Oost-Europese vrouwen bijvoorbeeld tot de vorming van een ‘subklasse’ binnen de groep Europese sekswerkers. Deze vrouwen, vaak aangeduid als ‘Polen’, werden sociaal en economisch grotendeels gelijkgesteld aan lokale sekswerkers en verdienden minder dan hun Franse collega’s.¹⁰² Ook in Londen werden Franse vrouwen tijdens het interbellum gezien als ‘professionals’ die tegemoet kwamen aan de meer ‘exotische’ seksuele voorkeuren, en die bovendien hun diensten aanboden aan een beperktere klantenkring.¹⁰³ Jeugd, schoonheid en etniciteit konden dus voordelig zijn binnen de sector, maar het vermogen van individuele vrouwen om deze troeven uit te spelen bij het onderhandelen over de prijs hing volgens Raelene Frances sterk af van hun positie op de seksuele arbeidsmarkt en hun relatie met tussenpersonen. Hoewel de voornoemde factoren vaak resulteerden in hogere prijzen, kon het ook zijn dat een vrouw verschillende prijzen aanrekende al naargelang het vermogen van de klant.¹⁰⁴

Culturele associaties van Franse seksuele decadentie en zedencultuur circuleerden dus over grote delen van de wereld. Het was dan ook niet vreemd om in verre wereldsteden bordelen terug te vinden die geïnspireerd waren op de Franse etablissementen. Tegen het begin van de twintigste eeuw was de seksueel aantrekkelijke Franse sekswerker een wereldwijd ‘handelsproduct’ geworden. Franse seks verwees op deze manier niet louter naar een Franse vrouw die seks verkocht, maar ook naar erotische fantasieën, culturele associaties zoals luxe, mode en smaak, en de bepaalde seksuele praktijken die daarmee geassocieerd werden. Op deze manier werden Franse vrouwen vaak gezien als zowel

¹⁰² Greefs en Winter, “Foreign female sex workers,” 206. ; Frances, “Working and Living Conditions,” 686. ; Marion Pluskota, “‘We Use our Bodies to Work Hard, So We Need to Get Legitimate Workers’ Rights’: Labour Relations in Prostitution, 1600-2010),” in *Selling Sex In the City: A Global History of Prostitution 1600s-2000s*, eds. Magaly Rodríguez García, Lex Heerma van Voss en Elise van Nederveen Meerkerk (Leiden: Brill, 2017), 662-3.

¹⁰³ Stefan Slater, “Pimps, Police and Filles de Joie: Foreign Prostitution in Interwar London,” *The London Journal* 32, nr. 1 (2007): 63.

¹⁰⁴ Frances, “Working and Living Conditions,” 687-8.

desirable als *undesirable*.¹⁰⁵ Deze spanning is enorm interessant wanneer we specifiek naar het migratieaspect kijken. In dit onderzoek (meer bepaald in hoofdstuk vijf) zal er ingegaan worden op de Franse vrouwen die het land werden uitgezet. Hier zien we dus een duidelijke spanning tussen *desirable*, nl. dat de er grote vraag was naar deze vrouwen vanuit de bordelen en klanten, en *undesirable*, nl. vanuit de overheid en lokale autoriteiten. Onwenselijkheid diende ook op andere plaatsen, zoals in Amerika, als basis voor regelgevende praktijken zoals uitsluiting en deportatie.¹⁰⁶

Het onderzoek naar buitenlandse sekswerkers in Antwerpen van Greefs en Winter toont aan dat de adressen waar de meeste buitenlandse sekswerkers na aankomst in Antwerpen zich vestigden, overeenkwamen met het luxe segment van de sekswerksector. De auteurs stellen dat de aanvoer van buitenlandse vrouwen voor deze luxebordelen een belangrijke troef was.¹⁰⁷ De bordeelervaring ging in deze bordelen echter verder dan het seksuele; goedgekozen drank, verzorgde menu's, muziek en gezelligheid hoorden er ook bij.¹⁰⁸ In Buenos Aires had één van de luxebordelen in Franse stijl bijvoorbeeld een extravagante ontvangstruimte, waar bedienden de klanten Franse likeuren serveerden. De jonge Franse vrouwen die er werkten, waren gekleed in luxueuze avondjurken met zilveren of gouden slippers. Interessant is hoe men het commerciële aspect verhulde: er werd 'gratis' drank aangeboden, muziek gespeeld, er werd niet actief naar seksuele diensten gevraagd door de vrouwen of bordeelhoud(st)ers en er waren geen vaste prijzen te zien. Dit moest men zien als onderdeel van een populaire fantasie, nl. de illusie dat men niet hoefde te betalen.¹⁰⁹ In hoofdstuk vijf worden bepaalde Antwerpse (luxe)bordelen van dichterbij bekeken. Ook hier zien we een gelijkaardig patroon.

Economische en commerciële context

De laatste, en wellicht meest bepalende factor in de beslissing om al dan niet te migreren, was van economische aard. De literatuur over sekswerk verwijst geregeld naar economische omstandigheden als verklaring waarom vrouwen aan sekswerk deden. Door de beperkte toegang tot de arbeidsmarkt en de lage lonen ervan, was sekswerk vaak een aanlokkende economische activiteit.¹¹⁰ Ondanks de algemene stijging in vrouwelijke arbeid in deze periode waren vrouwen in economisch slechte tijden toch nog steeds vaker werkloos dan mannelijke arbeiders. In dat opzicht vormde sekswerk voor sommige vrouwen de enige haalbare manier om een inkomen te verwerven.¹¹¹ Voor vrouwen die actief migreerden om elders aan sekswerk te doen, speelde de zoektocht naar betere

¹⁰⁵ Camiscioli, *Selling French Sex*, 4-6, 66-75.

¹⁰⁶ Camiscioli, *Selling French Sex*, 126-7.

¹⁰⁷ Greefs en Winter, "Foreign female sex workers," 206.

¹⁰⁸ Camiscioli, *Selling French Sex*, 34-5, 46-51.

¹⁰⁹ Camiscioli, *Selling French Sex*, 75-6.

¹¹⁰ Laite, "A global history," 116-9. ; Frances, "Working and living conditions," 684-9.

¹¹¹ Victoria Harris, *Selling Sex in the Reich: Prostitutes in German Society, 1914-1945* (Oxford: Oxford University Press, 2012), 54.

arbeidsopportuniteiten dan ook een cruciale rol. Migratie bood een kans om te ontsnappen aan persoonlijke en structurele armoede, om op de sociale ladder te stijgen, of de eigen positie te verbeteren door bijvoorbeeld klanten te volgen wanneer commerciële centra veranderden of nieuwe plaatsen aantrekkelijker werden.¹¹² Hoewel generalisaties voorzichtig moeten worden gemaakt, bood sekswerk doorgaans een aanzienlijk hoger inkomen dan de meeste andere beroepen die voor vrouwen toegankelijk waren.¹¹³

De economische kwetsbaarheid van vrouwen nam na de Eerste Wereldoorlog verder toe, zeker voor de Franse vrouwen. De naoorlogse armoede in Frankrijk, gecombineerd met een overschot aan ongehuwde vrouwen, maakte hun sociale en economische positie steeds precairder.¹¹⁴ De oorlog leidde tot het overlijden van ongeveer zestien procent van de Franse mannelijke bevolking in de leeftijdscategorie 15-40 jaar. Dit resulteerde in een verstoorde seksratio. In deze context werd het vooruitzicht op huwelijk onzekerder, wat sommige vrouwen ertoe bracht zich tot sekswerk te richten, mogelijks om via de opbrengsten een bruidsschat bijeen te sparen om zo hun huwelijkskansen later te vergroten, of gewoonweg omdat zij niet langer konden rekenen op het (bijkomend) inkomen van een man om een leven op te bouwen.¹¹⁵

Het economische aspect was ook van groot belang voor de ruimtes waar aan sekswerk werd gedaan, en kan een verklaring vormen voor het feit dat sekswerk vooral een stedelijk fenomeen was. Niet alleen was de nabijheid van potentiële klanten groter in de stad, ook konden vrouwen makkelijker nieuwe en parallelle netwerken creëren en hogere lonen vragen.¹¹⁶ Havensteden vormden dan ook vaak een 'ideale' plek om aan sekswerk te doen. De demografische, commerciële en maritieme expansie van Antwerpen vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw zorgde voor een grotere vraag naar vrouwelijke arbeid zoals naar dienstmeisjes, winkelmeisjes, serveersters, artiesten en tenslotte sekswerkers. Haveneconomieën vroegen eveneens om enorme aantallen mannelijke arbeidskrachten, zoals matrozen, dokwerkers en andere havenarbeiders, die op hun beurt de vraag naar commerciële seks deden stijgen. Sekswerk was dan ook vaak ruimtelijk verbonden met de havengebieden, uitgaansgebieden, transportterminals, eet- en drinkgelegenheden,

¹¹² Keusch, "Migration and prostitution," 719-20. ; Camiscioli, *Selling French Sex*, 24-5.; Schepers, Deleu en Certiaans, "Between lovers," 2.

¹¹³ Frances, "Working and Living Conditions," 684-5. ; Laite, "A Global History," 126.

¹¹⁴ Camiscioli, *Selling French Sex*, 79.

¹¹⁵ Paul Puschmann en Koen Matthijs. "From Surviving the War Trenches to Storming the Gender Barricades? Marriage Patterns in Belgium in the Early Twentieth Century and the Impact of War on Gender Relations," In *The Impact of World War I on Marriages, Divorces, and Gender Relations in Europe*, ed. Saskia Hin (New York: Routledge, 2019), 94-5. ; Slater, "Pimps, Police and Filles de Joie," 63.

¹¹⁶ Marion Pluskota, "Selling Sex in Amsterdam," in *Selling Sex In the City: A Global History of Prostitution 1600s-2000s*, eds. Magaly Rodríguez García, Lex Heerma van Voss en Elise van Nderveen Meerkerk (Leiden: Brill, 2017), 57-8.

militaire kampen en andere plaatsen waar veel potentiële klanten aanwezig waren.¹¹⁷ Ook het opkomende massatoerisme droeg bij tot een verhoogde instroom van bezoekers, wat zorgde voor een constant wisselende, maar aanwezige klantenkring.¹¹⁸

De specifieke werkruimtes van de sekswerkers, in dit onderzoek grotendeels de bordelen in de Spuistraat, hadden ook grote invloed op de levens van de vrouwen. Veranderingen in werkruimte konden immers verschillende werkomstandigheden en arbeidsrelaties met zich meebrengen.¹¹⁹ Bordelen werden vaak gekarakteriseerd door een schriftelijke of mondelinge overeenkomst tussen de sekswerker en de bordeelhoud(st)er. Het monetaire aspect speelde hier dikwijls een grote rol, aangezien de vrouwen vaak een derde tot de helft van hun inkomsten aan de eigenaar moesten geven voor huur, kledij, voedsel, medische kosten, etc. Op deze manier werd er in sommige gevallen ook een systeem van schulden opgebouwd, waardoor het moeilijker was voor de vrouw in kwestie om het bordeel te verlaten.¹²⁰ Men ziet echter dat het stadsbestuur hier streng tegen kon optreden.¹²¹

Wanneer we de werkruimte van sekswerkers in Frankrijk vergelijken met die in Antwerpen, vallen meteen enkele opvallende verschillen op. Aan het begin van de Eerste Wereldoorlog verlieten veel sekswerkers Parijs uit angst om opgesloten te worden of in werkkampen terecht te komen, zoals in de jaren 1870 het geval was geweest. Deze uittocht naar de provincies en/of het front, leidde tot de sluiting van ongeveer drie kwart van de Parijse bordelen. Tegen 1915 keerden echter steeds meer vrouwen terug naar de hoofdstad en tussen 1916 en het einde van de oorlog werden er terug nieuwe bordelen opgericht, terwijl bestaande bordelen vaak werden omgevormd tot luxueuze etablissementen. Na de oorlog keerde ook in Frankrijk het *reglementarisme* terug, waarbij er een steeds groeiende nadruk kwam te liggen op de medische controles; zo moesten vrouwen zich tweemaal per week laten controleren. De typische *maisons de tolérance*, die tijdens de oorlog een tijdelijke heropleving kenden, kwamen echter opnieuw verder in verval. Tegen 1920 bleven er slechts dertig echte *maisons* over. In plaats daarvan kwamen er meer *rendez-vous* huizen, gecombineerd met danszalen, bioscopen en theaters en ontstonden de zogenaamde *maisons d'abbatage*, waar men snelle seksuele diensten aanbod zonder entertainment of enige ambiance.¹²²

¹¹⁷ Greefs en Winter, "Alone and Far from Home," 74. ; De Koster, "Prostitutie en politie," 42-3. ; Heerten, "Mooring Mobilities," 351. ; Schepers, Deleu en Certiaans, "Between lovers," 4. ; Laite, "A Global History," 116.

¹¹⁸ Keusch, "Migration and Prostitution," 719-20.

¹¹⁹ Pluskota, "Selling sex in Amsterdam," 57-8.

¹²⁰ Pluskota, "We use our bodies to work hard," 660-2. ; Frances, "Working and Living Conditions," 687-8.

¹²¹ De Koster, "Prostitutie en politie," 41.

¹²² Slater, "Pimps, Police and Filles de Joie," 62. ; Conner, "The Paradoxes and Contradictions," 193-4. ; Corbin, *Women for hire*, 335-8.

Opvallend is dus dat de Franse vrouwen die naar Antwerpen migreerden, net wél in *maisons de tolérance* terechtkwamen, terwijl deze in Parijs zo goed als uitgestorven waren. Een mogelijke verklaring voor deze paradox is dat we hier te maken hebben met een specifieke groep vrouwen die in Parijs wél binnen het gereguleerde bordeelcircuit actief was. Uit het bronmateriaal blijkt bijvoorbeeld dat twee vrouwen (cf. infra) als hun laatste verblijfplaats Rue Chabanais 12 opgaven, waar het bekend bordeel *Le Chabanais* zich bevond. Dit luxueuze etablissement stond bekend om zijn thematisch ingerichte kamers (zoals de Japanse, middeleeuwse en Hindoe-kamer), maar ook omdat prominente politieke figuren, zoals ministers en ambassadeurs, dit bordeel geregeld bezochten. Voor de overige vrouwen is het echter minder makkelijk te achterhalen of ze al dan niet in een *maison de tolérance* werkten, maar wel weten we dat er geen andere vrouwen uit Le Chabanais kwamen, noch uit twee andere bekende bordelen, de *One Two Two* of de *Sphynx*.¹²³ Dit roept dan de vraag op hoe, als deze vrouwen niet in het Parijse bordeelcircuit werkten, ze in Antwerpen in deze (luke)bordelen terechtkwamen? Dit zou kunnen wijzen op het bestaan van bredere rekruterings- of migratienetwerken die niet beperkt bleven tot de klassieke *maisons de tolérance*, maar zich ook uitbreiden tot *rendez-vous* huizen, of gebaseerd waren op meer informele, persoonlijke connecties. Bovendien suggereren deze bewegingen dat sekswerkers in staat waren om zich relatief flexibel te bewegen tussen verschillende segmenten van de sector. Het bronmateriaal voor deze thesis laat echter niet toe dit in detail te onderzoeken.

3.3. 30 juni 1925: de afschaffing van de Antwerpse bordelen

Op 8 mei 1925 verkondigde het Antwerpse stadsbestuur de afschaffing van de officieel gereguleerde bordelen aan. Bordeelhouders kregen tot eind juni de tijd om zich aan deze nieuwe regelgeving te schikken:

Nadat het College van Burgemeester en Schepenen een grondige studie van het vraagstuk van de openbare ontucht had gemaakt, vooral met het oog op de afschaffing van de bordeelhuizen, werd, daartoe, op 8 mei 1925, in principie beslist (1)

De uitbating van de publieke huizen (dertien in getal) geschiedde te Antwerpen overeenkomstig met art .770 van den Codex van gemeentelijke politiereglementen, luidende als volgt: "Geen ontuchthuis mag geopend worden zonder toelating van het College van Burgemeester en schepenen. Deze toelating, die altijd KAN INGETROKKEN

¹²³ La Rédac, "Guide des maisons closes du XIXe siècle," *Le Bonbon*, geraadpleegd 31.05.2025, <https://www.lebonbon.fr/paris/les-tops-culture/guide-des-maisons-closes-du-xixe-siecle/>.

WORDEN, zal slechts geldig zijn voor den persoon die ze bekomen heeft en voor het huis in de toelating vermeld.

(1)De principiebeslissing luidde “Na wisseling van gedachten, beslist het College, in belang van de openbare zedelijkheid: Ten titel van proef worden al de toelatingen tot openhouden van bordeelhuizen, afgeleverd overeenkomstig art. 770 van den Codex van Gemeentelijke politiereglementen, ingetrokken; de exploitatie van de bordeelhuizen dienst uiterlijk op 30 Juni 1925 op te houden.”¹²⁴

De sluiting van de bordelen kon dus relatief eenvoudig worden doorgevoerd dankzij een clause in het politiereglement. Toch blijkt uit het verslag dat bewoners en eigenaars van de bordelen in de Spuistraat actief op zoek gingen naar achterpoortjes om deze maatregel te omzeilen:

[...] Hier dient ook aangestipt dat de vroegere bordeelhouders wel getracht hebben door allerhande listen het genomen besluit te ontduiken. Daartoe drong zich een laatste, afdoenden maatregel op. Het verkeer en het wonen in de Spuistraat werd aan alle publieke vrouwen verboden, ingevolgde de art. 766 en 783 van den Codex. Zoo moesten de gewezen bordeelhouders van lieverlede den strijd opgeven. Een voor een verlieten zij hunne huizen en na enkele maanden was het uitzicht der gekende straat volkomen gewijzigd. De publieke huizen hebben er bepaald plaats gemaakt voor allerhande neringen.”¹²⁵

De sluiting van gereguleerde bordelen leidde in veel gevallen tot het ontstaan van een juridische grijze zone rond sekswerk. Dit betekende echter niet dat er een einde kwam aan de bemoeienis van de lokale overheden met het leven van de sekswerkers.¹²⁶ Zo moesten sekswerkers zich nog steeds verplicht inschrijven en medische onderzoeken laten doen. Verder besloot het stadsbestuur sekswerk in bepaalde delen van de stad te verbieden, zoals in de Spuistraat, om te proberen voorkomen dat de praktijk zich over de hele stad

¹²⁴ SAA, MA, Archief Gezondheidsdienst, *Verslag betreffende de openbare ontucht te Antwerpen*, 11 januari 1928, in *Dossier afschaffing bordelen - afschaffing gereguleerde ontucht*, 1925-1931, 731#2057.

¹²⁵ SAA, MA, Archief Gezondheidsdienst, *Verslag betreffende de openbare ontucht te Antwerpen*, 11 januari 1928, in *Dossier afschaffing bordelen - afschaffing gereguleerde ontucht*, 1925-1931, 731#2057.

¹²⁶ Dolinsek en Hearne, “Introduction: prostitution,” 126.

zou verspreiden.¹²⁷ De sluiting van bordelen bracht in de realiteit vaak echter een verschuiving van de sector met zich mee. Onderzoek naar het bordeelverbod in Amsterdam toont aan dat, na het bordeelverbod daar, er nieuwe façades ontstonden voor plekken waar men aan sekswerk deed, zoals massagezaken en sigarenwinkels. Tegelijkertijd nam ook het straat- en clandestien sekswerk toe, dat doorgaans risicovoller en slechter betaald was.¹²⁸ In het *verslag betreffende de openbare ontucht te Antwerpen*, opgemaakt in januari 1928, vermeld de gezondheidsdienst echter dat ze hier rekening mee hadden gehouden:

[...] ons bestuur voorzag tevens, dat door de afschaffing van de bordeelen tal van meisjes – zeker een honderdtal – de straat zouden opgejaagd worden. Zij zouden door alle middelen hun stieltje als afgezonderde ontuchtmeisjes trachten voort te zetten. Omdat ze zich niet over heel de stad zouden verspreiden, zooals zulks, bij dergelijk bordeelverbod te Rotterdam geschiedde, en geen onderkomen zouden zoeken in verdachte sigarenwinkeltjes, kleine kroegjes, en andere gelegenheden, werden maatregelen getroffen. [...] Te dien einde was het College gewapend door art. 776, luidende:

“Geen afgezonderd meisje zal bij een drankslijter mogen inwonen; het is dezen laatste ook verboden dergelijk meisje te huisvesten. Het College zal aan de afgezonderde meisjes kunnen verbieden in zekere kwartieren of huizen te wonen.” [...] “Niemand mag, zonder toelating van het College, meer dan een afgezonderd meisje in eenzelfde huis herbergen; onder hetzelfde voorbehoud is het aan elk afgezonderd meisje verboden te wonen in een huis waar reeds een andere ontuchtsvrouw verblijft.

[...] Inderdaad, in zekere middens, werd gevreesd dat de sluiting der bordeelhuizen een uitbreiding van de geheime ontucht voor gevolg zou gehad hebben. Zulks is geenzins het geval geweest. Evenmin werd de minnehandel er door de straat op gejaagd. Het is zelfs opvallend dat er minder moet opgetreden worden tegen op de straat zwerfende vrouwen.

*Het gedrag en de houding van de prostituées in de openbare lokalen schijnt er ook op verbeterd te zijn.*¹²⁹

De gevolgen van de sluiting van de bordelen zien we inderdaad duidelijk in het bronmateriaal. Enerzijds zien we een enorme daling in het aantal ingeschreven buitenlandse vrouwen, zowel tegenover de periode 1922-1925 als de periode hiervoor. We constateren hierbij ook dat Franse vrouwen die zich tussen 1922 en 1925 ingeschreven hadden, na de sluiting van de bordelen niet meer terugkwamen naar Antwerpen, iets wat hiervoor wel occasioneel gebeurde. Anderzijds deden de personen die na de afschaffing nog werden ingeschreven dit niet uit vrije wil, maar door Collegiaal Besluit. Of het bordeelverbod er effectief voor heeft gezorgd dat er minder sekswerk voorkwam in de stad, valt te betwijfelen – clandestien sekswerk maakte immers altijd al een groot deel uit van de sector. Wel lijkt het erop dat het elitaire segment van de sector verdween of enkel nog in verborgen, moeilijk controleerbare vormen bleef voortbestaan. Met de afschaffing van de bordelen op 30 juni 1925 wordt ook de focusperiode van deze masterproef afgesloten.

3.4. Tussentijdse conclusie

De migratiegolf van buitenlandse sekswerkers naar Antwerpen tussen november 1922 en juni 1925 laat zich niet herleiden tot één enkele oorzaak, maar was het resultaat van een complex samenspel van overwegingen en omstandigheden die de vrouwen beïnvloedden in hun beslissing om naar Antwerpen te migreren. Om deze keuze te begrijpen werd in dit hoofdstuk gekeken naar vier verklarende dimensies, nl. het beleid en regelgeving, de ruimte en infrastructuur, de sociaal-culturele context en de economische en commerciële context. Door deze vier dimensies samen te brengen, ontstaat er een breder kader waarbinnen we de migratiebeweging proberen te begrijpen.

Het deel over het beleid en de regelgeving ging dieper in op twee aspecten, nl. migratie en sekswerk. Dit deel toonde aan dat, hoewel België na de Eerste Wereldoorlog strengere migratieregels en -controles voerde, het toch relatief eenvoudig bleef om vanuit de buurlanden België te betreden. Op vlak van regelgeving omtrent sekswerk, hanteerde Antwerpen ook na de Eerste Wereldoorlog het systeem van het *reglementarisme*. Dit hield in dat sekswerk in principe gedoogd werd, zolang de vrouwen zich aan bepaalde regelgevingen hielden. Zo moesten ze zich registreren bij de zedendienst, zich aan de reglementen houden, geregeld medische controles laten uitvoeren en een *prostitutieboekje* met zich meedragen. Het waren vooral de medische controles die als

¹²⁹ SAA, MA, Archief Gezondheidsdienst, *Verslag betreffende de openbare ontucht te Antwerpen, 11 januari 1928. In Dossier afschaffing bordelen - afschaffing gereguleerde ontucht, 1925-1931, 731#2057.*

 **UNIVERSITEIT
GENT**

het ergste element van de regelgeving werden gezien, en waren dan ook een veelvoorkomende reden waarom vrouwen zich niet zouden inschrijven. Bordeelhoud(st)ers werden in Antwerpen echter aangezet om ervoor te zorgen dat de vrouwen die er verbleven geregistreerd werden en zich aan de regels hielden, aangezien ze anders een boete zouden kunnen krijgen. We merken echter op dat deze Antwerpse regelgeving sterke gelijkenissen vertoonde met die uit Parijs, waardoor dit waarschijnlijk geen bepalende factor zal geweest zijn.

Op vlak van ruimte en infrastructuur was Antwerpen een aantrekkelijke bestemming. Dankzij hun commerciële verbindingen ontwikkelden havensteden in het algemeen vaak al vroeg een ruim rekruteringsgebied, Antwerpen was hier dan ook geen uitzondering in. De gunstige ligging van België in het centrum van een steeds sterker geïntegreerde Europese economie, verbonden via een dicht spoorwegnet en intercontinentale zeeroutes, maakten van Antwerpen een aantrekkelijke bestemming. Deze toegenomen mobiliteit en betere transportmogelijkheden versterkten de toegang tot deze commerciële stad, niet enkel voor de vrouwen in dit onderzoek, maar ook voor hun klanten.

Ook sociaal-culturele factoren speelden een rol. De aanwezigheid van een prominente groep Franse sekswerkers was niet uniek voor Antwerpen, al waren het er in de onderzochte periode ongezien veel. Deze algemeen grote Franse aanwezigheid wijst op een bredere vraag naar 'Frans' sekswerk, dat werd geassocieerd met luxe, verfijning en bepaalde seksuele fantasieën. Deze culturele troef kon ervoor zorgen dat veel van deze vrouwen in de meer luxueuze segmenten van de sector konden werken en/of hogere prijzen konden vragen voor hun diensten. Op deze manier ziet men een interessante spanning in hoe men deze Franse vrouwen zowel als *desirable* als *undesirable* percipieerde.

Tenslotte wordt er in de literatuur over sekswerk vaak de nadruk gelegd op economische en commerciële aspecten als doorslaggevende factoren om enerzijds aan sekswerk te doen, en anderzijds hiervoor te migreren. Sekswerk bood vaak meer financiële zekerheid dan andere beroepen die voor vrouwen toegankelijk waren, zeker na de Eerste Wereldoorlog. Voor vrouwen die actief migreerden om elders aan sekswerk te doen, speelde de zoektocht naar betere arbeidsopportuniteiten dan ook vaak een cruciale rol. In dit deel werd er verder ook ingegaan op de specifieke ruimtes waar aan sekswerk werd gedaan, in dit onderzoek voornamelijk de bordelen in de Spuistraat. Opmerkelijk is dat in Parijs de klassieke *maisons de tolérance* in de jaren 1920 in verval raakten, terwijl veel Franse vrouwen in Antwerpen net wel in dit soort bordelen actief waren. Dit riep dan ook de vraag op hoe, als deze vrouwen niet in het Parijse bordeelcircuit werkten, ze in Antwerpen in deze (luxe)bordelen terechtkwamen.

Het einde van de migratiegolf is duidelijk te koppelen aan de sluiting van de officiële bordelen op 30 juni 1925. Deze maatregel had een grote impact op de bordelen in de Spuistraat, die vanaf dat moment hun activiteiten niet langer konden voortzetten. De gevolgen hiervan zijn onmiddellijk zichtbaar in het bronmateriaal: het aantal registraties van buitenlandse sekswerkers daalde sterk, en de vrouwen die nadien nog werden ingeschreven deden dit niet langer op eigen vraag. Hoewel de bronnen geen volledig beeld geven van de gehele Antwerpse sekswerksector, lijkt het erop dat het elitaire segment grotendeels uit beeld verdween. Het bordeelverbod betekende waarschijnlijk dan ook niet het einde van sekswerk in de stad, maar wel van de openlijke, gereguleerde vormen ervan, en markeerde tegelijk het einde van de korte, maar significante migratiegolf van Franse sekswerkers die Antwerpen tussen 1922 en 1925 had gekend.

Dit hoofdstuk bracht dus mogelijke verklaringen en contextuele factoren bij elkaar die, samen genomen, kunnen helpen begrijpen waarom (Franse) sekswerkers naar Antwerpen migreerden. Beleid en regelgeving, ruimtelijke en infrastructurele kenmerken, sociaal-culturele invloeden en economische motieven vormden samen het bredere kader waarbinnen deze migratie plaatsvond. Toch lijkt dit niet volledig te verklaren waarom er net vanaf november 1922 zo'n grote migratiegolf plaatsvond. Ik stel daarom de hypothese voor dat de aanleiding tot deze plotse migratiegolf eerder gezocht moet worden binnen de werking van de Antwerpse sekswerksector zelf. Een verandering in de professionele migratiecircuits lijkt hier een cruciale rol te hebben gespeeld. Deze hypothese vormt het uitgangspunt voor de analyse in de volgende twee hoofdstukken.

4. Wie waren deze vrouwen? Profielen en achtergronden van de buitenlandse sekswerkers in Antwerpen

Zoals eerder aangehaald, is de groep geregistreerde buitenlandse vrouwen opvallend homogeen. Hun gelijkenissen, zowel in persoonlijke kenmerken als in vestigingspatronen binnen Antwerpen, vormen een interessant aanknopingspunt voor verdere analyse. De bestaande literatuur over sekswerk benadrukt geregeld de aanwezigheid van terugkerende demografische kenmerken bij vrouwen in de gereguleerde sector. Zo worden sekswerkers vaak beschreven als jonge, mobiele en ongehuwde vrouwen die, vaker dan andere vrouwelijke migranten, één of beide ouders verloren.¹³⁰

In dit hoofdstuk wordt onderzocht in hoeverre de algemene trends uit de literatuur van toepassing zijn op de huidige groep vrouwen. Op basis van de kwantitatieve verwerking van een aantal specifieke kenmerken, zoals leeftijd, geboorteplaats, burgerlijke staat, beroepsloopbaan, reden van inschrijving bij de zedendienst, familiale achtergrond en de vorige verblijfplaats, wordt een algemeen profiel geschetst van de buitenlandse vrouwen die tijdens de onderzochte periode in Antwerpen als sekswerker geregistreerd stonden.

4.1. Leeftijd

Het dominante beeld dat jonge vrouwen tussen vooral twintig tot vijfentwintig jaar oud het grootste deel van de sekswerkpopulatie uitmaakten, kan grotendeels worden verklaard door de aard van het beroep, waar een constante vraag naar jonge, aantrekkelijke vrouwen centraal stond. Hoewel deze visie zeker een kern van waarheid bevat, doet dit algemene beeld geen recht aan de veel complexere realiteit. Door data van verschillende steden met elkaar te vergelijken zien we een algemene trend waarin de gemiddelde leeftijd van sekswerkers doorheen de negentiende en twintigste eeuw steeg. Deze gemiddelde leeftijd lag vaak lager in steden waar veel immigratie voorkwam.¹³¹

De gemiddelde leeftijd van de buitenlandse sekswerkers die in Antwerpen werden ingeschreven tussen 1922 en 1925 bedroeg 26.64 jaar. De jongste ingeschreven vrouw was negentien jaar oud, de oudste zesenzeventig. Uit onderzoek naar buitenlandse sekswerkers in Antwerpen in het jaar 1880 bleek dat negentig procent van de vrouwen toen jonger dan dertig jaar was, en ongeveer 67 procent van de vrouwen jonger dan

¹³⁰ De Koster, "Prostitutie en politie," 48-9.

¹³¹ De Koster, "Prostitutie en politie," 48-9. ; Marion Pluskota, "Prostitution in the Netherlands: Amsterdam, Rotterdam and The Hague," in *Trafficking in Women 1924-1926. The Paul Kinsie Reports for the League of Nations*, eds. Jean-Michel Chaumont, Magaly Rodríguez García en Paul Servais (Genève: United Nations Publications, 2017), 2: 116. ; Greefs en Winter, "Foreign female sex workers," 196-9. Stefan Slater, "Prostitutes and popular history: notes on the 'underworld', 1918-1939," *Crime, Histoire & Sociétés / Crime, History & Societies* 13, nr. 1 (2009): 30.

zesentwintig.¹³² In de periode tussen 1922 en 1925 zien we een hogere gemiddelde leeftijd. Zo zien we dat er nu slechts 82 procent van de vrouwen jonger dan dertig jaar was, en dat er slechts vijftig procent jonger dan zesentwintig jaar was. Ter vergelijking, ook in Brussel tijdens de negentiende eeuw is er een stijging in de gemiddelde leeftijd; buitenlandse sekswerkers waren daar in 1842 gemiddeld 24.5 jaar oud, voor de periode 1872-1902 was dit tussen de 21 en 25 jaar oud.¹³³

Omdat de minimumleeftijd om zich als ‘ontuchtswrouw’ te mogen inschrijven eenentwintig jaar was, troffen Greefs en Winter in hun onderzoek geen enkele sekswerker aan van die leeftijd of jonger.¹³⁴ Toch blijkt uit de gegevens voor de periode 1922–1925 dat er wél vier vrouwen werden ingeschreven die jonger waren dan eenentwintig. Opmerkelijk is dat deze inschrijvingen niet op eigen vraag gebeurden, maar via een collegiaal besluit, nl. een besluit uitgevaardigd door het college van burgemeester en schepenen. Bovendien verbleven deze jonge vrouwen niet in de bordelen waar de meeste andere buitenlandse sekswerkers tijdens deze periode werden ondergebracht.

Ongeveer één vijfde van de vrouwen was dertig jaar of ouder. Deze oudere vrouwen lieten zich doorgaans wél op eigen vraag inschrijven, wat erop wijst dat hun aanwezigheid in de sector berust op een bewuste keuze. Dit is opmerkelijk, aangezien sekswerk door oudere vrouwen vaak wordt geassocieerd met lokaal of informeel werk, terwijl hier duidelijk sprake is van gereguleerd, professioneel sekswerk.¹³⁵ De aanwezigheid van oudere vrouwen binnen het gereguleerde sekswerkmilieu suggereert bovendien dat deze vrouwen langere tijd actief bleven in de sector. Dit zou kunnen wijzen op een evolutie waarbij sekswerk meer en meer een voltijdse bezigheid werd.¹³⁶ In het algemeen lijkt de loopbaan van professionele sekswerkers stabiel en langduriger dan niet-professionele sekswerkers. Toch bleven ook deze loopbanen meestal beperkt tot enkele jaren: vaak tussen de twee en drie jaar, en zelden langer dan zeven jaar. Langere loopbanen deden zich vooral voor op locaties waar ook voor oudere sekswerkers nog voldoende vraag bestond. Het feit dat deze vrouwen, net als hun jongere collega’s, werk vonden in dezelfde Antwerpse bordelen, toont aan dat zij nog steeds klanten wisten aan te trekken.¹³⁷

¹³² Greefs en Winter, “Foreign female sex workers,” 199.

¹³³ Lola Gonzalez-Quijano, “Migrations internationales et prostituées étrangères à Bruxelles au milieu du XIXe siècle,” *Revue d’histoire du XIXe siècle* 27 (2018): 160.

¹³⁴ Greefs en Winter, “Foreign female sex workers,” 199.

¹³⁵ De Koster, “Prostitutie en politie,” 49.

¹³⁶ Slater, “Prostitutes and popular history,” 30.

¹³⁷ Harris, *Selling Sex in the Reich*, 57. ; Maja Mechant, “The Social Profiles of Prostitutes,” in *Selling Sex In the City: A Global History of Prostitution 1600s-2000s*, eds. Magaly Rodríguez García, Lex Heerma van Voss en Elise van Nederveen Meerkerk (Leiden: Brill, 2017), 851-2.

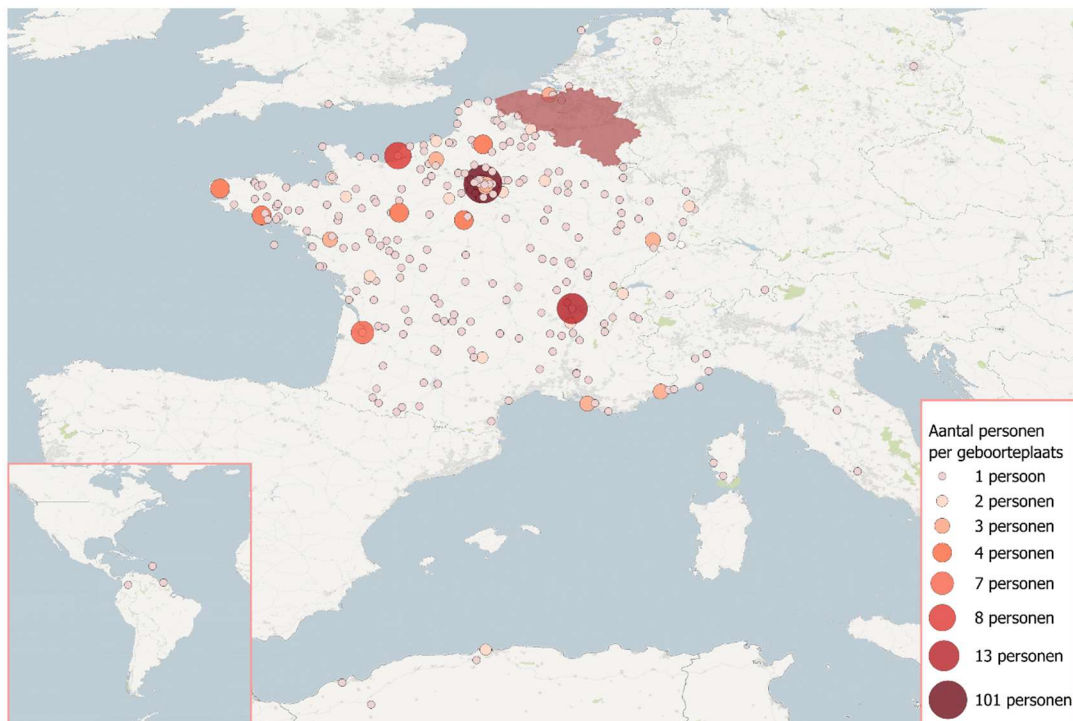
Het dominante beeld over de jonge sekswerker wordt door deze data dus deels ontkracht; naast een grote groep vrouwen jonger dan zesentwintig jaar, waren er immers evenveel die ouder waren.

4.2. Geboorteplaats

Bij het samenstellen van de dataset viel meteen op dat in deze periode de overgrote meerderheid van de buitenlandse sekswerkers in Frankrijk geboren was. Ze vormden bijna 94 procent van de totale buitenlandse populatie. Naast de 437 Franse vrouwen kwamen de meeste uit Italië (zeven), Zwitserland (zes) Nederland (vijf) en Algerije (vier). Drie vrouwen waren geboren in Zuid-Amerika, met name in Colombia, Martinique en Suriname.¹³⁸

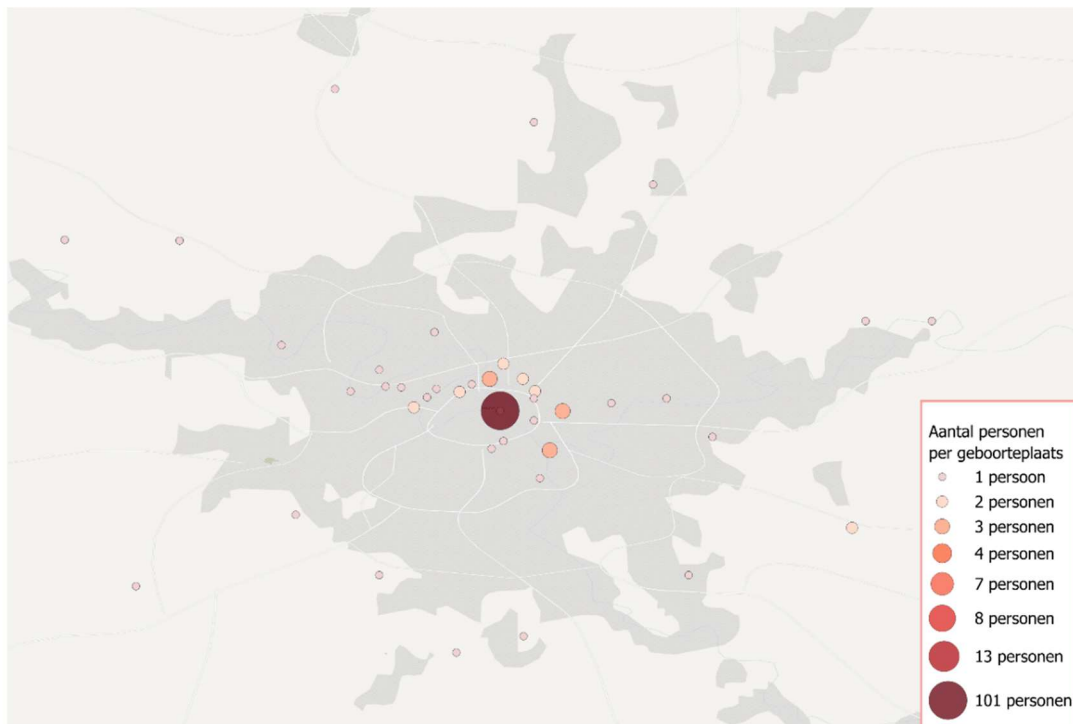
De onderstaande kaarten tonen de geboorteplaatsen van de onderzochte vrouwen en maken duidelijk dat deze zich vrij gelijkmatig over Frankrijk verspreiden, met een duidelijke aanwezigheid van enkele stedelijke centra zoals Parijs, Lyon, Le Havre en Bordeaux. Ongeveer een vijfde van alle onderzochte vrouwen was in Parijs geboren, maar de tweede kaart toont dat ook een duidelijke concentratie van geboorteplaatsen in de directe omgeving van Parijs.

Geboorteplaatsen van de buitenlandse sekswerkers in Antwerpen (1922-1925)

Kaart 1: Geboorteplaatsen van de buitenlandse sekswerkers in Antwerpen (1922-1925)

Geboorteplaatsen van de buitenlandse sekswerkers in Antwerpen (1922-1925) - regio Parijs

Kaart 2: Geboorteplaats van de buitenlandse sekswerkers in Antwerpen (1922-1925) – regio (hedendaags) Parijs

Het grote aandeel Franse vrouwen in de onderzochte periode is opvallend. Hoewel Franse sekswerkers al langer een prominente plaats innamen binnen de Belgische sekswerksector, blijft een aandeel van bijna 94 procent uitzonderlijk. Ter vergelijking stelden Greefs en Winter vast dat in 1880 ongeveer 45 procent van de buitenlandse sekswerkers in Antwerpen uit Frankrijk afkomstig was. Ragna Govaerts kwam in haar bachelorproef over buitenlands sekswerk in Antwerpen in de late negentiende eeuw eveneens tot een gelijkaardige conclusie. Andere studies bevestigen dit patroon van Franse dominantie, al wordt zelden een nog hoger percentage vastgesteld.¹³⁹

De aanwezigheid van Franse vrouwen binnen deze sector is dus geen nieuw fenomeen, maar de extreme aantallen in deze periode vraagt om verdere verklaringen. In het vorige hoofdstuk werd al ingegaan op enkele hiervan, zoals de geografische nabijheid van Frankrijk en de goede transportverbindingen, culturele factoren, etc. Deze factoren zijn echter niet voldoende als verklaring van waarom er plots 94 procent Franse buitenlandse sekswerkers aankwamen in Antwerpen. Hiernaast dringt de vraag op waarom er slechts zes procent van de geregistreerde vrouwen tot andere nationaliteiten behoorden.

¹³⁹ Greefs en Winter, "Foreign female sex workers," 199-200. ; Ragna Govaerts, "Buitenlandse prostituees en de wetgeving in Antwerpen en Brussel, 1875-1880," (bachelorproef, Universiteit Antwerpen, 2014), 11. ; Camiscioli, *Selling French Sex*, 10.

Historisch gezien vormden Duitse en Nederlandse vrouwen beiden een grote groep binnen het buitenlands sekswerk in Antwerpen, in 1880 respectievelijk eenendertig en twaalf procent.¹⁴⁰ Ook in de periode 1925 tot 1934 zien we een meer evenwichtige verdeling. Toen daalde het aandeel Franse vrouwen tot 42 procent, gevolgd door Duitse vrouwen (negentien procent) en Nederlandse vrouwen (vijftien procent). Het lijkt onwaarschijnlijk dat er in de periode 1922-1925 plots geen andere buitenlandse vrouwen meer actief waren in het gereguleerde sekswerk. De verklaring voor hun afwezigheid in de cijfers ligt dan ook vermoedelijk eerder in de wijze van registratie en de organisatie van politiecontrole, dan in hun feitelijke aanwezigheid.

4.3. Relatie- en gezinsstatus

Hoewel men sekswerkers van alle echtelijke statussen kon terugvinden, is het aandeel van ongehuwde vrouwen gewoonlijk groter dan dat van vrouwen in een relatie, zeker in het professionele sekswerk.¹⁴¹ De gedachte dat sekswerkers bijna uitsluitend alleenstaande vrouwen waren, zien we ook verankerd in bepaalde prostitutiereglementen, zoals dat van Antwerpen, waar vrouwen volgens het reglement uit 1852 automatisch geschrapt werden bij de zedendienst indien ze huwden.¹⁴² Uit de gegevens blijkt dat tijdens de onderzochte periode 92 procent van de vrouwen ongehuwd was. Daarnaast bestond 2.8 procent uit gescheiden vrouwen, 2.6 procent uit weduwes en 2.4 procent uit gehuwde vrouwen. Leeftijd speelde hierbij een duidelijke rol: de gemiddelde leeftijd van gehuwde vrouwen lag op bijna 28 jaar, die van gescheiden vrouwen op 29 jaar, en weduwes waren gemiddeld 29.7 jaar oud. Binnen de groep van gehuwde en echtgescheiden vrouwen waren er vijf personen die geregistreerd werden door Collegiaal Besluit. Deze vijf personen komen overeen met ongeveer een derde van alle vrouwen die via Collegiaal Besluit, en dus niet uit eigen wil, werden ingeschreven in de prostitutieregisters. Dit hoge procentuele aantal van vrouwen, in vergelijking met de 5.2 procent die ze in totaal uitmaakten, suggereert dat deze groep vrouwen geen deel uitmaakten van de professionele sekswerksector, maar eerder aan sekswerk deden als overlevingsstrategie of om hun inkomen occasioneel aan te vullen.

Een tweede kenmerk op vlak van familierelaties is de link, die meermaals in de vakliteratuur werd gelegd, tussen sekswerk en het overlijden van één of beide ouders. De achterliggende gedachte hiervoor is dat het overlijden van een ouder de weg naar sekswerk voor jonge vrouwen hielp vrijmaken door hun sociale en economische kwetsbaarheid te vergroten en/of de sociale controle te verminderen.¹⁴³ Volgens Julia

¹⁴⁰ Greefs en Winter, "Foreign female sex workers," 199-200.

¹⁴¹ Mechant, "The Social Profiles," 853.

¹⁴² De Koster, "Prostitutie en politie," 42.

¹⁴³ Greefs en Winter, "Foreign female sex workers," 196-9. ; Rachel G. Fuchs en Leslie Page Moch, "Pregnant, Single, and Far from Home: Migrant Women in Nineteenth-Century Paris," *The American Historical Review* 95, nr. 4 (1990): 1021.

Laite is dit echter een tendens die ook geldt voor vrouwelijke migranten en huishoudsters in het algemeen.¹⁴⁴ Voor 1880 vonden Greefs en Winter dat 64 procent van de vrouwen hun vader had verloren, 57 procent hun moeder en 39 procent beide ouders.¹⁴⁵ In de periode tussen 1922 en 1925 zien we dat dit aantal was gedaald; 50 procent van de vrouwen was hun vader verloren, 35 procent hun moeder en 25 procent beide ouders. Dit betekent dus dat dertig procent van de vrouwelijke sekswerkers nog beide ouders in leven had.

Hoewel de cijfers in vergelijking met 1880 dalen, blijven ze opvallend hoog. Het blijft dus aannemelijk dat het overlijden van één of beide ouders een rol speelde bij de beslissing om aan sekswerk te doen.

4.4. Reden van registratie en vorig beroep

Bijna 96 procent van de onderzochte groep vrouwen werd geregistreerd op eigen vraag. Dit hield in dat ze zelf naar het lokale politiebureau gingen om zich vrijwillig in te schrijven als *ontuchtvrouw*. Eerder in deze masterproef werd al kort ingegaan op wat zo'n inschrijving inhield: vrouwen moesten het reglement volgen, verplicht een boekje meedragen en zich geregeld aan medische controles onderwerpen. Veel vrouwen probeerden deze regels dan ook bewust te ontlopen. De professionele sekswerkers, die terecht kwamen in bordelen, werden echter sterk aangezet om zich wel in te schrijven, aangezien de bordeelhoud(st)er anders een boete zou kunnen krijgen.¹⁴⁶ Naast het feit dat bijna alle vrouwen zich op eigen vraag lieten registreren, deden de meesten dit ook binnen de drie dagen nadat ze in Antwerpen waren toegekomen. Bijna 85 procent schreef zich in op de dag van aankomst of de dag erna, en binnen een week was 95 procent officieel geregistreerd bij de zedendienst. Dit wijst erop dat het merendeel van de vrouwen ofwel naar Antwerpen werd gebracht, ofwel doelgericht migreerde naar specifieke bordelen in Antwerpen, met een duidelijk besef van de administratieve vereisten die hen daar te wachten stonden.¹⁴⁷ De vrouwen die via Collegiaal Besluit werden geregistreerd bij de zedendienst waren ook hier dan opnieuw de vrouwen die hoogstwaarschijnlijk niet in de professionele sekswerksector werkten.

Een andere indicatie of de vrouwen in kwestie reeds aan sekswerk deden voordat ze naar Antwerpen trokken, was door middel van hun vorig beroep. Zowel in de inschrijvingsregisters als in de *bulletins* in de vreemdelingenregisters, werden de beroepen van de vrouwen bijgehouden. Opnieuw had meer dan 96 procent als vorig

¹⁴⁴ Laite, "A global history," 124. ; Verbruggen, "Maids on the move," 18.

¹⁴⁵ Greefs en Winter, "Foreign female sex workers," 198-9.

¹⁴⁶ Hofman, Rodríguez García, en Vanhees, *Seks voor geld*, 112. ; De Koster, "Prostitutie en politie," 423. ; Paul Kinsie, *The Paul Kinsie reports for the league of nations*, eds. Jean-Michel Chaumont, Magaly Rodríguez García en Paul Servais (Genève: United Nations Publications, 2017), 1:163.

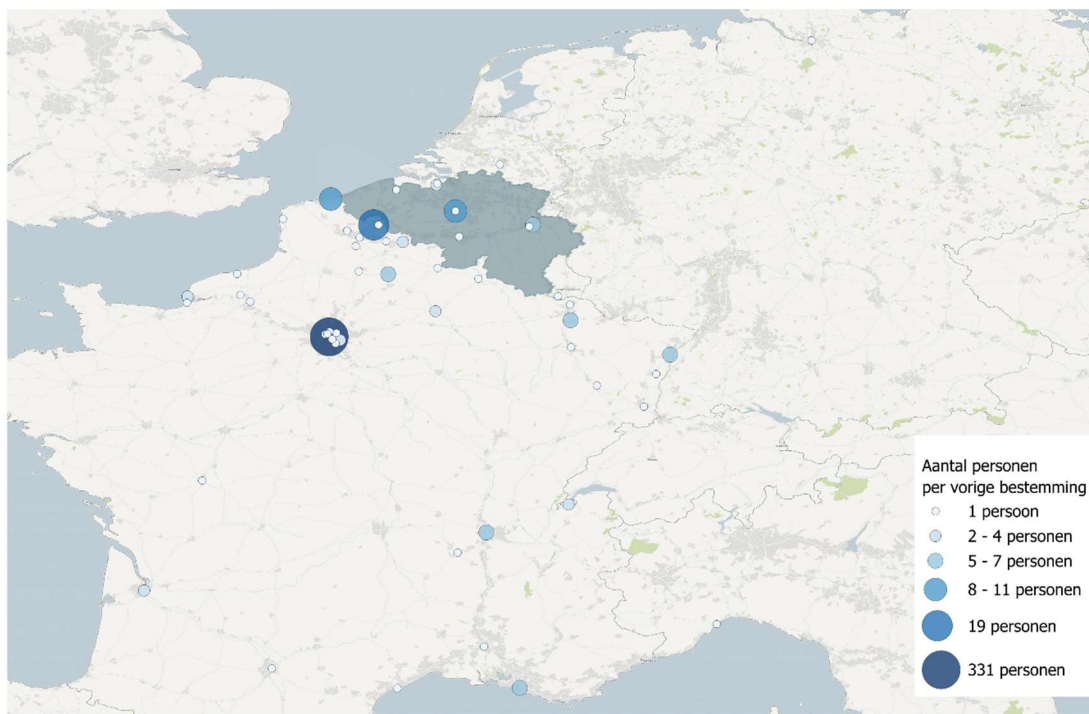
¹⁴⁷ Schepers, Deleu en Certiaans, "Between lovers," 8.

beroep *lichtmeisje*.¹⁴⁸ Dit is opnieuw indicatief voor het feit dat de vrouwen in dit onderzoek heel bewust migreerden om in Antwerpen aan sekswerk te doen, en dus deel uitmaakten van de professionele klasse van sekswerkers.

4.5. Migratiepatronen vóór aankomst

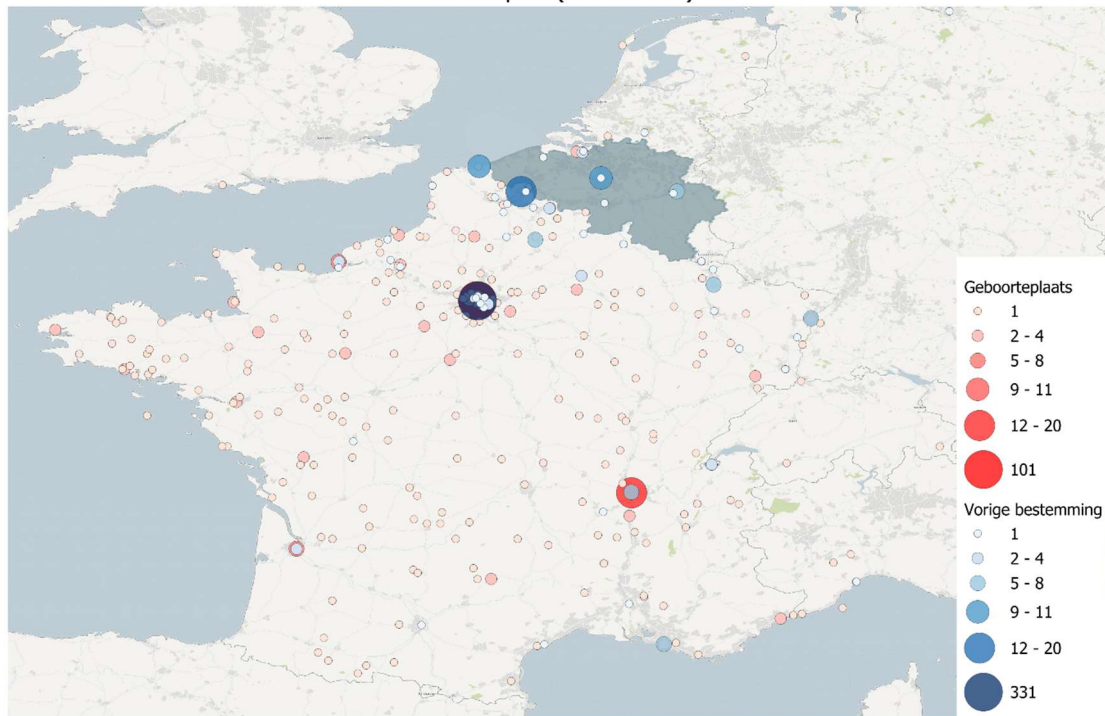
De vorige verblijfplaats van de buitenlandse sekswerkers zijn, veel meer dan hun geboorteplaatsen, geclusterd in bepaalde steden. Zo kwamen 71 procent van de vrouwelijke sekswerkers rechtstreeks vanuit Parijs. Verder kwamen negentien personen vanuit Lille, elf vanuit Brussel, tien vanuit Duinkerke, acht vanuit Straatsburg en zeven uit Marseille. Andere steden waar er vier of meer vrouwen uit vertrokken waren Luik, Metz, Lyon, Saint-Quentin en Reims. De onderstaande kaart (kaart 3) toont aan dat de grootste concentraties van vorige bestemmingen dichtbij België lagen. Kaart 4 toont dat in vergelijking met de geboorteplaatsen, er een duidelijke verschuiving richting België optreedt.

Vorige bestemmingen van buitenlandse sekswerkers in Antwerpen (1922-1925)

Kaart 3: Vorige bestemmingen van de buitenlandse sekswerkers in Antwerpen (1922-1925)

Vershil tussen geboorteplaatsen en vorige bestemmingen van buitenlandse sekswerkers in Antwerpen (1922-1925)

Kaart 4: Vershil tussen geboorteplaatsen en vorige bestemmingen van de buitenlandse sekswerkers in Antwerpen (1922-1925)

Deze kaarten helpen ons enkele migratiebewegingen te verduidelijken. Ten eerste blijkt dat een groot aantal Franse vrouwen op een moment in hun leven, vooraleer ze naar Antwerpen kwamen, eerst naar Parijs migreerden. Aan de hand van de stedelijke centra dichter bij België, blijkt dat eveneens een stapsgewijze migratie plaatsvond. Dit soort migratie houdt in dat men eerst van een bepaald dorp naar een regionale stad migreerde, om vervolgens naar een verder afgelegen stad zoals Antwerpen te trekken.¹⁴⁹ Deze stedelijke centra of knooppunten van migratie worden in het volgende hoofdstuk verder belicht.

4.6. Vergelijking met buitenlandse sekswerkers buiten de periode 1922-1925

De onderzochte vrouwen vertonen op vele vlakken gelijkaardige kenmerken: ze kwamen bijna allemaal uit Frankrijk, waren bijna allemaal alleenstaande en beoefenden in grote mate het beroep al uit voordat ze migreerden. Het is echter ook interessant om deze gegevens en profielen te vergelijken met de vrouwen die de periode voor (1919-1922) en na (1925-1934) de focusperiode werden ingeschreven bij de zedendienst. In beide periodes zien we inderdaad een grotere diversiteit in de geboorteplaatsen van de vrouwen. Hoewel in de periode 1919-1922 reeds vijfentachtig procent in Frankrijk geboren was, was dit in de periode 1925-1934 nog slechts drieënveertig procent. In de laatste

periode was ongeveer een vijfde van de vrouwen geboren in Duitsland, en ongeveer vijftien procent in Nederland. Ook op het vlak van leeftijd zien we enkele verschillen; in de eerste periode was de mediaan slechts drieëntwintig jaar oud, in de periode 1925-1934 steeg deze naar zesentwintig.¹⁵⁰

Eveneens interessant zijn de aspecten die al dan niet op georganiseerde migratie wijzen. In de focusperiode vonden we sterke indicaties voor georganiseerde migratie, vooral op basis van de vrijwillige registratie en het vorige beroep. In de periode 1919-1922 werd echter 68.7 procent van de vrouwen ingeschreven via een zogenaamd Collegiaal Besluit; in de periode 1925-1934 liep dit zelfs op tot 95.5 procent. Dit betekende dat deze vrouwen zich niet vrijwillig inschreven, maar dat het stadsbestuur dit oplegde. Zoals onderstaand bronfragment aantoont, gebeurde dit pas nadat vrouwen herhaaldelijk in contact kwamen met de (zedен)politie:

*[...] moet er op gewezen dat een meisje nooit de eerste maal dat zij met de zedenpolitie in aanraking komt tot ontuchtvrouw geboekt wordt. Zij moet reeds meerdere malen op heeterdaad van werving of andere verboden handelingen betrapt zijn geweest, vooraleer het College tot dien uitersten maatregel zijn toevlucht neemt. Men mag gerust zeggen dat vóór de inschrijving alle middelen worden aangewend om de meisjes terug op het goede pad te brengen.*¹⁵¹

Dat zoveel vrouwen op deze manier geregistreerd werden, suggereert dat zij niet in (luxe)bordelen werkten, waar inschrijving sterk werd aangemoedigd, maar eerder actief waren in andere sectoren van het sekswerk, zoals op straat, in bars, danszalen, cabarets of *rendez-vous* huizen, en dus vermoedelijk op een meer zelfstandige basis tewerk gingen. Natuurlijk moet er ook rekening gehouden worden met de invloed van het bordelenverbod, wat vooral tot uiting komt in het feit dat er geen sekswerkers meer ingeschreven stonden in de Spuistraat.

Een tweede verschil met de sekswerkers uit de periode 1922-1925 is dat minder vrouwen als vorig beroep 'lichtmeisje' opgaven; in de periode 1919-1922 was dit 38 procent, in de periode 1925-1934 slechts 9 procent.¹⁵² Dit kan erop wijzen dat deze vrouwen aanvankelijk niet migreerden om sekswerk te verrichten, maar er pas later in

¹⁵⁰ In de focusperiode was de gemiddelde leeftijd 26.64 jaar oud.

¹⁵¹ SAA, MA, Archief Gezondheidsdienst, *Dossier afschaffing bordelen - afschaffing gereguleerde ontucht*, 1925-1931, 731#2057.

¹⁵² In de focusperiode was dit aantal 96.4 procent.

terechtkwamen, mogelijks uit economische noodzaak of als bijkomende bron van inkomsten.

Tenslotte geven ook de aankomstadressen en verblijfsduur aanwijzingen over de mate waarin er sprake is van georganiseerde circuits. Waar in de focusperiode 95 procent van de vrouwen in de Spuistraat werd ingeschreven (cf. infra), zien we dit nauwelijks in de andere periodes. In de eerste periode kwamen vrouwen vooral terecht in de Loosstraat, Statiestraat, Dambruggestraat, Koolkaai en Van Wesenbekestraat. In de derde periode kwamen daar ook de Vleeschouwersstraat en Saucierstraat bij. De gemiddelde verblijfsduur op deze aankomstadressen was bovendien langer dan in de focusperiode: in beide gevallen rond de vijftig dagen, tegenover slechts tien tot achtentwintig dagen tussen 1922 en 1925. Al deze elementen samen suggereren dat georganiseerde migratie naar de Antwerpse bordelen in de focusperiode een opvallende en eerder uitzonderlijke ontwikkeling was.

4.7. Tussentijdse conclusie

De kwantitatieve analyse van de profielen van de buitenlandse sekswerkers in Antwerpen liet toe om bepaalde stereotypen deels te nuanceren, zoals het idee dat sekswerkers per definitie jong en ongehuwd waren. Tegelijk kwamen er opvallende kenmerken naar voren die de meeste vrouwen met elkaar deelden.

Het meest in het oog springende patroon is het grote aandeel Franse vrouwen: bijna 94 procent van de onderzochte groep was in Frankrijk geboren, met een duidelijke concentratie in en rond Parijs. Dit aandeel ligt veel hoger dan in de periodes vóór en na 1922–1925. De dominante rol van Parijs kwam nog sterker naar voren wanneer gekeken werd naar de verblijfplaats vooraleer men naar Antwerpen migreerde: 71 procent van de vrouwen kwam rechtstreeks uit Parijs, gevolgd door andere steden zoals Lille, Brussel en Duinkerke, die een duidelijke maar secundaire rol speelden. De vergelijking van de geboorteplaatsen met de vorige verblijfplaatsen toonde patronen van stapsgewijze migratie aan, waarbij stedelijke knooppunten fungeerden als tussenstap op weg naar Antwerpen.

Verder gaf de informatie over de reden van inschrijving en het vorig beroep van de vrouwen duidelijke aanwijzingen dat we te maken hebben met professionele sekswerkers, die bewust naar Antwerpen migreerden om ook daar aan sekswerk te doen. Maar liefst 96 procent van de vrouwen liet zich vrijwillig inschrijven bij de zedendienst, meestal erg kort na aankomst in de stad. Eveneens gaf 96 procent ‘lichtmeisje’ op als eerder beroep, wat duidelijk maakt dat ze reeds in de sector werkten alvorens ze migreerden.

De vergelijking met de periodes voor en na de focusjaren tonen belangrijke verschillen. Tijdens de twee periodes voor en na 1922–1925 waren vrouwen minder vaak professioneel actief vóór hun aankomst, werden ze vaker ingeschreven via een collegiaal besluit,

verbleven ze langer op één adres, en kwamen ze terecht in andere wijken van de stad. Al deze elementen wijzen erop dat georganiseerde migratie naar Antwerpse bordelen een opvallend en eerder uitzonderlijk fenomeen was, specifiek voor de onderzochte periode. Deze vaststelling vormt dan ook een belangrijk vertrekpunt voor de verdere analyse van de onderliggende organisatievormen en netwerken binnen de sector, die in het volgende hoofdstuk aan bod zal komen.

5. De infrastructuur van sekswerk: organisatie, netwerken en tussenpersonen

In het vorige hoofdstuk wezen verschillende factoren, zoals de reden van inschrijving, vorige verblijfplaatsen en eerdere beroepen, op professioneel georganiseerde beroepsmigratie. Dit hoofdstuk verdiept zich verder in de migratiecircuits van deze vrouwen, waarbij de rol van tussenpersonen centraal staat. In de sekswerksector namen deze tussenpersonen verschillende vormen aan, zoals pooiers, bordeelhoud(st)ers, koppelaars en souteneurs. Aangezien een groot deel van de vrouwen in specifieke bordelen in de Spuistraat terechtkwam, worden deze etablissementen en de personen die er verantwoordelijk voor waren van dichterbij bestudeerd. Dit gebeurt in de eerste drie delen van dit hoofdstuk. In het vierde deel worden de onderlinge verbanden binnen de migratiecircuits van de vrouwen onderzocht, met de focus op vrouwen die samen in Antwerpen aankwamen en/of uit de stad terug vertrokken. Eveneens wordt er nagegaan of er vrouwen waren die een voorgaand adres deelden en in hoeverre zij in dezelfde Antwerpse bordelen terechtkwamen. Door geclusterde migratiepatronen te analyseren, verkrijgen we een beter inzicht in de dynamiek van de professionele circuits. Het vijfde deel gaat dieper in op de stedelijke knooppunten binnen deze migratiecircuits. Uit de profielen van de vrouwen blijkt dat velen vanuit specifieke steden naar Antwerpen trokken, wat wijst op een stedelijk netwerk waarin Parijs een centrale rol speelde. Tenslotte wordt er stilgestaan bij het label ‘arbeidsmigrant’. In dit onderzoek werd er tot nu toegesproken over (arbeids)migratie, in het laatste deel van dit hoofdstuk wordt deze terminologie echter geïnterpreteerd.

5.1. Facilitatoren van migratie en sekswerk

5.1.1. Georganiseerde beroepsmigratie

In de context van de morele paniek rond de *handel in vrouwen en kinderen* werden personen die de migratie van sekswerkers faciliteerden al snel bestempeld als *traffickers* of mensensmokkelaars.¹⁵³ Toch was het inschakelen van tussenpersonen binnen migratieprocessen geen nieuw fenomeen, en beperkte dit zich zeker niet tot vrouwelijke sekswerkers. Migreren was in de negentiende eeuw niet altijd evident, en soms zelfs gevaarlijk indien de persoon in kwestie niet over voldoende informatie beschikte. Wanneer vrouwen geen persoonlijke kennis hadden op de locatie waar ze naartoe wilden, moesten ze beroep doen op professionele organisaties. Dergelijke organisaties kwamen vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw steeds vaker voor. Ze specialiseerden zich soms in specifieke vormen van beroepsmigratie, maar hielpen ook bij andere, meer algemene migratievormen. Deze bemiddeling kon plaatsvinden vóór,

tijdens of na de migratie, en leidde op termijn tot het ontstaan van reis-, transport- en uitzendbureaus in belangrijke haven- en tussensteden. Ook sectoren zoals de horeca ontwikkelden zich verder onder invloed van deze bemiddeling.¹⁵⁴

De beroepsmigratie van buitenlandse dienstmeiden is een van de sectoren waarin bemiddeling bijzonder zichtbaar was. Vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw zien we, mede als onderdeel en gevolg van de *feminization of migration*, een sterke toename van alleenstaande vrouwen die naar steden migreerden om er als huishoudpersoneel aan de slag te gaan. Terwijl dit soort migratie aanvankelijk vooral regionaal bleef, ontstonden er in deze periode nieuwe langeafstandsroutes. Deze verschuiving naar meer internationale arbeidsmigratie hing nauw samen met een bredere democratisering van langeafstandsmigratie.¹⁵⁵ Toch bleef migratie een complexe aangelegenheid waarbij tussenpersonen nodig bleven. Verschillende actoren speelden in op deze vorm van arbeidsmigratie. Zo trokken zogenoemde rekruteringsagenten door bepaalde regio's, vooral op het platteland, om tijdelijke arbeidskrachten te rekruteren.¹⁵⁶ Eenmaal aangekomen in de stad konden ook *placeurs* een rol spelen: zij bemiddelden tussen werkgevers op zoek naar huishoudelijk personeel en vrouwen op zoek naar werk. De diensten van deze *placeurs* hoefden zich niet te beperken tot de huishoudsector, maar ze kwamen ook tussen bij tewerkstelling in de horeca, zoals als serveerster of ober, of soms in de sekswerksector, al zou dit de reputatie van de *placeur* op termijn kunnen aantasten. Vaak combineerden ze hun bemiddelingswerk met het uitbaten van een herberg. Dankzij hun uitgebreide netwerk konden ze nieuwkomers niet alleen aan werk helpen, maar ook voorzien in voeding, drank en onderdak. Een andere belangrijke groep tussenpersonen binnen de huishoudsector bestond uit voormalige dienstmeiden die getrouwd waren met iemand uit de middenklasse. Door hun huwelijk, hun eigen werkervaring en hun opgebouwde contacten beschikten ze vaak over een uitgebreid netwerk dat hen toeliet om andere vrouwen te helpen. Tot slot speelden ook informele netwerken een belangrijke rol. In steden als Antwerpen en Brussel werd nieuw huishoudpersoneel vaak aangebracht via aanbevelingen van huidige of voormalige dienstmeiden die hun eigen kennissen voordroegen aan hun werkgevers.¹⁵⁷

Het beroep van dienstmeid werd al vroeg geassocieerd met sekswerk. Men ging ervan uit dat deze vrouwen een verhoogd 'risico' liepen omdat ze ver van huis waren en blootgesteld werden aan de verleidingen en gevaren van het stadsleven. Bovendien werd aangenomen dat ze kwetsbaar waren voor seksuele avances en misbruik door hun

¹⁵⁴ Camiscioli, *Selling French Sex*, 26, 97-8. ; Keusch, "Migration and Prostitution," 717-8. ; Manuela Martini, "Gendered Experiences of Work and Migration," in *The Routledge History Handbook of Gender and the Urban Experience*, ed. Deborah Simonon (New York: Routledge, 2017), 74-5.

¹⁵⁵ Verbruggen, "Maids on the move," 11-2.

¹⁵⁶ Martini, "Gendered Experiences," 72-3.

¹⁵⁷ Verbruggen, "Maids on the move," 144, 164.

werkgevers. Hoewel er, vooral tot 1900, inderdaad veel sekswerkers waren die voordien als dienstmeid werkten, betekende dit niet dat alle dienstmeiden automatisch in het sekswerk terechtkwamen. Wel konden dienstmeiden in precaire situaties terecht komen indien zij hun werk verloren, aangezien ze dan letterlijk op straat belandden. In zulke omstandigheden kon werk in een bordeel een alternatief bieden dat zowel onderdak als een vorm van stabiele tewerkstelling garandeerde. Bovendien was dit segment van de sekswerksector relatief zichtbaar, wat verklaart waarom vrouwen met een achtergrond als dienstmeid vaak werden geregistreerd. Na 1900 begon de traditie van het leven als inwonende dienstmeid geleidelijk te verdwijnen en ontstonden er nieuwe arbeidsmogelijkheden voor vrouwen.¹⁵⁸ In deze context nam het aandeel voormalige dienstmeiden binnen het sekswerk merkbaar af. Toch was de koppeling tussen beide beroepen niet geheel onlogisch: zowel de sociaaleconomische profielen als de migratiepatronen van dienstmeiden en vrouwelijke sekswerkers vertoonden opvallende gelijkenissen. Beide groepen bestonden grotendeels uit ongehuwde, vaak jonge vrouwen met een hoge mate van mobiliteit. Ze volgden bovendien vaak gelijkaardige interstedelijke migratieroutes, gestuurd door dezelfde economische, sociale en gendergebonden ongelijkheden.¹⁵⁹

5.1.2. Pooier, madam of partner? Tussenpersonen in het sekswerk

Voor de figuren van de pooier en bordeelhoudster, of *madame*, zijn algemeen gekend in de context van het sekswerk. Dit waren echter niet de enige actoren die als tussenschakel fungeerden binnen de sector, al waren het, zeker voor de vrouwen uit dit onderzoek, wel veruit de belangrijkste. Het figuur van de pooier, souteneur of mensenhandelaar werd in de twintigste eeuw steeds duidelijker afgebakend, zowel op juridisch als op cultureel vlak.¹⁶⁰ Als 'prostitutie' een label was voor een vrouw die seks verkocht, dan was 'pooier' vaak een label voor een man die op regelmatige basis met haar omging. Zulke mannen konden vrouwen hebben uitgebuit, beschermd of simpelweg met hen hebben samengeleefd als partner of vriend. De relaties tussen pooiers en sekswerkers waren vaak complex en varieerden van uitbuiting tot hechte connecties.¹⁶¹ Alleszins fungeerde een pooier als tussenpersoon voor een sekswerker, waarbij hij gewoonlijk een deel van haar inkomsten verzamelde. Pooiers en souteneurs werden vaak gezien als centrale figuren van de 'onderwereld' van (semi-)georganiseerde misdaad, waarbij ze de schakel vormden tussen de sekswerker en criminaliteit. Deze opvatting werd in academisch onderzoek echter al bekritiseerd en genuanceerd; pooiers waren vaak actief in andere beroepen, zoals als verhuizers, kelners, handelaren, artiesten, zangers en atleten. Hun pooierschap

¹⁵⁸ Mechant, "The Social Profiles," 843.

Julia Laite, "Between Scylla and Charybdis: Women's Labour Migration and Sex Trafficking in the Early Twentieth Century," *International Review of Social History* 62 (2017): 54-5.

¹⁶⁰ Laite, "Traffickers and pimps," 244.

¹⁶¹ Van Nederveen Meerkerk, "A Gender Analysis," 815-6. ; Laite, "Traffickers and pimps," 263.

was dan ook vaak van tijdelijke aard, en niet hun hoofdbezigheid.¹⁶² Men merkt inderdaad op dat de meeste mannen eenzelfde patroon vertoonden als de sekswerkers zelf; vaak werden ze als jonge man betrokken bij de sector en werkten ze er ook seizoensgebonden, occasioneel of slechts voor een bepaalde periode in hun leven.¹⁶³ Archiefbronnen over deze derde personen zijn echter schaars en weinig informatief over de ervaringen, het werk, de achtergronden en de relaties van deze mannen.¹⁶⁴ Er wordt desalniettemin in de literatuur meermaals de link gelegd tussen een verleden als militair en pooierschap. Niet alleen normaliseerde en moedigde het militaire systeem geregulariseerd sekswerk aan, ook kon het bijdragen tot emotionele, sociale en financiële ontwrichting die de mannen richting het pooierschap dreef.¹⁶⁵

Naast mannelijke tussenpersonen speelden ook vrouwen een prominente rol in de organisatie van de sekswerksector, met functies als bordeelhoudsters, huisbazinnen, koppelaarsters, etc.¹⁶⁶ De vrouwelijke bordeelhoudsters, ook vaak *madammen* genoemd, beheerden het bordeel en waren verantwoordelijk voor de vrouwen die er werkten.¹⁶⁷ Zij voorzagen hen van onderdak, kleding, accessoires, en zorgden voor eten en drinken.¹⁶⁸ Bovendien ontvingen zij de klanten, introduceerden hen aan de aanwezige vrouwen en hielden toezicht op de dagelijkse werking van het bordeel.¹⁶⁹ Een andere veelvoorkomende actor in de sector waren de koppelaarsters. Zij hadden vaak, net als pooiers, een dubbelzinnige positie binnen de sekshandel. Een koppelaar(st)er wordt gezien als een persoon die vrouwen ronselde om aan sekswerk te doen en/of kamers aan hen verhuurde. Hoewel ze regelmatig ook als madammen werden aangeduid, waren het niet noodzakelijk bordeelhoudsters, maar konden het evengoed vriendinnen, familieleden of collega's zijn die sekswerkers hielpen migreren of elders werk bezorgden.¹⁷⁰ Op het eerste gezicht lijkt er ook niet zo'n groot verschil tussen bepaalde koppelaarsters en bordeelhoudsters. Ongeacht of de vrouwen bewust, met oog op winst of met tegenzin aan sekswerkers verhuurden, deelden deze groep vrouwen ook enkele kenmerken met elkaar. De meesten van hen werden verondersteld zelf ook ooit aan commerciële seks gedaan te hebben. Vaak maakten deze vrouwen geen deel uit van de

¹⁶² Harris, *Selling Sex in the Reich*, 75-9. ; Conner, "The Paradoxes and Contradictions," 175-6.

¹⁶³ Laite, "Traffickers and pimps," 253. ; Harris, *Selling Sex in the Reich*, 81-2.

¹⁶⁴ Laite, "Traffickers and pimps," 244.

¹⁶⁵ Caroline Séquin, "Marie Piquemal, the 'Colonial Madam': Brothel Prostitution, Migration, and the Making of Whiteness in Interwar Dakar," *Journal of Women's History* 33, nr. 4 (2021): 123. ; Laite, "Traffickers and pimps," 250-2.

¹⁶⁶ Laite, "Traffickers and pimps," 262.

¹⁶⁷ De rol van de *madame* kon op bepaalde plaatsen meer omvatten dan het louter beheren van het bordeel. Zo onderhandelden zij in Mexico-stad bijvoorbeeld met de lokale autoriteiten zoals gezondheidsinspecteurs, artsen en politieagenten.

Van Nederveen Meerkerk, "A Gender Analysis," 816-7.

¹⁶⁸ Conner, "Prostitution in Paris," 175-6.

¹⁶⁹ Canonne et al., *Cristal Palace*, 14. ; Camiscioli, *Selling French Sex*, 76.

¹⁷⁰ Harris, *Selling Sex in the Reich*, 42, 97. ; Van Nederveen Meerkerk, "A Gender Analysis," 815-6.

breder criminele ‘onderwereld’, maar werden ze huisbazin vanwege financiële overwegingen. Vaak zien we dan ook dat sekswerkers hogere huurprijzen moesten betalen dan wat normaal was.¹⁷¹

Naast de opvallende gelijkenissen tussen buitenlandse dienstmeiden en sekswerkers, vertonen dus ook de tussenpersonen binnen deze sectoren sterke overeenkomsten. Dit vormt een interessant inzicht, aangezien het toelaat om sekswerk niet louter als een uitzonderlijke of geïsoleerde vorm van migratie te benaderen, maar als onderdeel van bredere patronen van vrouwelijke beroepsmigratie. Bovendien kunnen inzichten uit onderzoek naar tussenpersonen in legale sectoren, zoals de huishoudelijke arbeid, ook helpen tot een beter begrip over de organisatie, mobiliteit en toegang tot werk en onderdak binnen de meer verborgen migratienetwerken in de sekswerksector.

5.1.3. De rol van tussenpersonen in de beroepsmigratie van sekswerkers

De steeds blijvende vraag naar commerciële seks stimuleerde een nationale en internationale seksmarkt, waar variatie een belangrijk element van was. Om klanten ‘geprikkeld’ te houden, werden sekswerkers door de bordelen vaak van stad naar stad verplaatst. Dit zorgde voor een voortdurende instroom en uitstroom van vrouwen binnen het circuit, wat leidde tot een hoge mate van mobiliteit onder sekswerkers. Deze hoge mobiliteit zorgde op haar beurt voor de behoefte en ontwikkeling van een uitgebreid netwerk van wervingsagenten en migratiebemiddelaars, die in het interbellum veelal aangeduid werden als *traffickers*, oftewel mensenhandelaars.¹⁷²

Zoals hiervoor gemeld, waren tussenpersonen in (vrouwelijke) migratie helemaal geen nieuw fenomeen. Net zoals het geval was bij buitenlandse dienstmeiden, was migratie voor vrouwelijke sekswerkers niet evident en potentieel gevaarlijk indien ze niet over voldoende informatie beschikten. Wanneer de vrouwen geen persoonlijke kennissen hadden op de locatie waar ze naartoe wilden, moesten ze beroep doen op professionele organisaties. Naast informatiegebrek speelden ook financiële beperkingen een rol: vrouwen, en sekswerkers in het bijzonder, beschikten vaak niet over voldoende middelen om zelfstandig te migreren. Dit was des te meer het geval bij verre migraties, zoals naar Zuid-Amerika. Tijdens de periode van dit onderzoek migreerden inderdaad veel Europese vrouwen naar plekken zoals Buenos Aires en Havana, waar ze hogere lonen kregen. De afstand en complexiteit van dit soort migratie creëerden commerciële kansen voor bemiddelaars, zowel binnen het kader van vrije als onvrije migratie. Deze internationale netwerken hadden vaak toegang tot belangrijke transportsystemen en werkten samen met actoren in de transport- en logistieke sector. Het blijft echter onduidelijk in welke mate vrouwen vooraf geïnformeerd werden over hun reis en over de omstandigheden op

¹⁷¹ Harris, *Selling Sex in the Reich*, 87-92.
¹⁷² Camiscio, *Selling French Sex*, 63.

hun bestemming.¹⁷³ De mate van organisatie die gepaard ging met de trajecten van de vrouwen die in dit onderzoek centraal staan, was vermoedelijk veel beperkter dan bij verre migraties. De reis tussen Parijs en Antwerpen was relatief kort, met eenvoudige en nauwelijks gecontroleerde transportmogelijkheden.

Naast migratiedoeleinden konden vrouwen zich ook richten tot derden om hen te helpen werken in een steeds vijandiger klimaat. De tussenpersonen boden op lokaal en internationaal niveau ondersteuning door werkplekken te regelen, bescherming te bieden tegen politieoptreden of agressieve klanten, of reclame te maken voor de vrouwen. In sommige gevallen waren zij ook actief betrokken bij bepaalde aspecten van de commerciële sekspraktijk, bijvoorbeeld door op te treden als chauffeur, uitbater van slaapplekken, of als tussenpersoon bij de boeking van afspraken.¹⁷⁴

5.1.4. Vrijwillige migratie?

Zoals eerder vermeld, is het vaak moeilijk om precies te achterhalen in welke mate vrouwen vooraf geïnformeerd waren over hun reis, bestemming en het soort werk dat hen te wachten stond. Hetzelfde geldt voor de vraag in hoeverre hun migratie vrijwillig was. Uit het onderzoek naar de profielen van de vrouwen blijkt dat zij over het algemeen al actief waren in de sekswerksector vóór hun verblijf in Antwerpen. Dit wordt vaak geïnterpreteerd als bewijs dat zij uit eigen beweging migreerden.¹⁷⁵ Toch zegt dit weinig over hoe deze vrouwen dan oorspronkelijk in de sector terechtkwamen. Zelfs wanneer men ervan uitgaat dat de betrokken vrouwen bewust kozen om aan commerciële seks te doen, betekent dat niet dat deze keuze volledig vrij of onproblematisch was. De motieven voor die beslissing lagen vaak verankerd in bredere sociaaleconomische structuren zoals armoede, ongelijkheid, beperkte toegang tot formele arbeid, lage lonen en een gebrek aan sociale mobiliteit.¹⁷⁶

Onderstaand bronfragment geeft dan ook een interessant beeld over deze problematiek:

[...] he had met a man who was interested in a large house of prostitution in Antwerp, called "The Crystal Palace", having some 25 inmates. Their plan seemed to be to have a chain of houses with the girls going to a new house every three or four weeks. They average about four or five "new" (inexperienced) girls to be broken in at each house every week. They have agents who go throughout the country districts where they see the girls

¹⁷³ Camiscioli, *Selling French Sex*, 26, 97-8. ; Keusch, "Migration and Prostitution," 717-8.

¹⁷⁴ Laite, "Traffickers and pimps," 265. ; Slater, "Prostitutes and popular history," 38-9. ; Harris, *Selling Sex in the Reich*, 85-6.

¹⁷⁵ Séquin, "Marie Piquemal", 129.

¹⁷⁶ Louise Settle, "The Kosmo Club Case: Clandestine Prostitution during the Interwar Period," *Twentieth Century British History* 25, Nr. 4 (2014): 572-3.

pulling plows with dogs and doing other hard menial tasks. They engage the girls in conversation, take them out, have ~~sexual~~ intercourse with them, and then induce the girls to come to the city for lucrative work, get them into a house of prostitution, and then deeply in debt in order to hold them.

The girls also circulate at more or less regular intervals between houses of prostitution in various cities, going from Antwerp to Brussels, etc.¹⁷⁷

Het bovenstaande bronfragment, een brief gedateerd op 3 september 1924, beschrijft een gesprek tussen de auteur, ene Dr. B., en de ‘chief engineer of a steamship plying between New York City and Antwerp’. Uit deze bron blijkt dat er sprake was van een georganiseerd netwerk van bordelen die onderling verbonden waren en waarin vrouwen systematisch circuleerden, doorgaans om de drie à vier weken. Deze rotatieperiode komt min of meer overeen met de gemiddelde verblijfsduur uit de huidige dataset, al was deze over het algemeen iets korter (cf. infra). De brief getuigt daarnaast van een erg problematische en misleidende methode om vrouwen in de seksindustrie te krijgen. Deze misleiding en uitbuiting waren ongetwijfeld voor veel vrouwen een historische realiteit, toch moet deze bron kritisch benaderd worden aangezien ze is geschreven in een tijd waarin het discours rond vrouwelijke migratie en sekswerk sterk werd gestuurd door de morele agenda van de Volkenbond, die migratie voor sekswerk vrijwel automatisch gelijkstelde aan vrouwenhandel. Nochtans blijkt uit verschillende rapporten die in opdracht van de Volkenbond zelf werden uitgevoerd, dat veel vrouwen wel degelijk bewust kozen voor sekswerk en ook doelgericht migreerden, een gegeven dat we ook al in het bronmateriaal van dit onderzoek zagen. Het bronfragment weerspiegelt dus een aspect van het fenomeen, maar moet steeds gelezen worden binnen de bredere context van het internationale debat rond seksuele arbeid en vrouwenhandel in het interbellum.¹⁷⁸

Daarnaast moeten we ook oog hebben voor de bredere uitbuitingsmechanismen die vrouwelijke migranten konden treffen, ook buiten de sekswerksector. Uit het vorige deel kwam al naar voren dat de relaties tussen sekswerkers en derden vaak complex en ambivalent waren. De samenwerking met tussenpersonen, zoals pooiers of bordeelhoud(st)ers, kon vrouwen een zekere mate van bescherming bieden, maar ging bijna altijd gepaard met een aanzienlijk verlies van autonomie. In ruil voor veiligheid of toegang tot werk moesten vrouwen vaak een groot deel van hun inkomsten afstaan.

¹⁷⁷ AVN, Archief League of Nations Secretariat, *Commercialized prostitution*, 03.09.2024, in *First Enquiry on Traffic in Women and Children – Belgium, 1924-1926*, S172/27/3.

¹⁷⁸ Marsh, “‘La Nouvelle Activité des Trafiquants des Femmes,’” 28-9. ; Kozma, “Women’s Migration for Prostitution,” 94.

Intieme of zelfs familiale banden kwamen zowel met pooiers als met bordeelhoud(st)ers voor. Toch bleef het risico op uitbuiting aanwezig. In bordelen uitte dit zich vaak in oplopende schulden voor voeding, kleding, sieraden of andere benodigdheden, waardoor vrouwen in een structurele afhankelijkheidspositie terechtkwamen. Soms werd ook chantage gebruikt, bijvoorbeeld door persoonlijke zaken achter te houden, om te verhinderen dat vrouwen het bordeel zouden verlaten.¹⁷⁹ Toch waren zulke praktijken niet uniek voor de sekswerksector. Algemeen gold dat migranten, zowel vrouwen als mannen, kwetsbaar waren voor uitbuiting, vooral wanneer ze de taal niet spraken of in de informele economie terechtkwamen. Ook tussenpersonen die personen hielpen bij legale arbeidsmigratie konden enorme bedragen aanrekenen en valse beloftes maken over werk- of levensomstandigheden. Praktijken zoals fraude, oplopende schulden, manipulatie en dwang troffen zowel vrouwelijke als mannelijke migranten, en waren zeker niet exclusief voor sekswerk.¹⁸⁰

In hoeverre de vrouwen uit dit onderzoek slachtoffer waren van misleiding of uitbuiting, of juist bewust voor sekswerk en migratie kozen, is op basis van het beschikbare bronmateriaal moeilijk vast te stellen. De meeste vrouwen waren, zoals meermaals aangehaald, al actief in de sector vóór hun aankomst in Antwerpen, wat erop wijst dat hun migratie vermoedelijk niet volledig onvrijwillig of onverwacht was. Bovendien hield een migratie van bijvoorbeeld Parijs naar Antwerpen een geografische en culturele nabijheid in, waarbij de vrouwen terechtkwamen op plaatsen die niet volledig onbekend waren. Dit kon het risico op sociaal isolement verkleinen en een sterke afhankelijkheid van tussenpersonen verminderen.

5.2. Vestigingspatronen van de buitenlandse sekswerkers

5.2.1. Het eerste verblijf in Antwerpen

Eens aangekomen in Antwerpen kwamen veel vrouwen op dezelfde adressen terecht. Maar liefst vijfennegentig procent van de onderzochte groep had als eerste woonst een adres in de Spuistraat. Deze straat stond bekend om haar sekswerk en was de thuishaven van een aantal bekende bordelen, zoals de *Cristal Palace* op nummer 21/23. We zien dan ook dat 74 procent, of 346 van de vrouwen tijdens de periode tussen november 1922 en juni 1925 in dit bordeel ondergebracht werden. De andere bordelen waar de meeste buitenlandse vrouwen terechtkwamen, waren die op Spuistraat 19 (59 vrouwen), Spuistraat 12 (28 vrouwen) en Spuistraat 22 (18 vrouwen).¹⁸¹ Dit wijst opnieuw op het

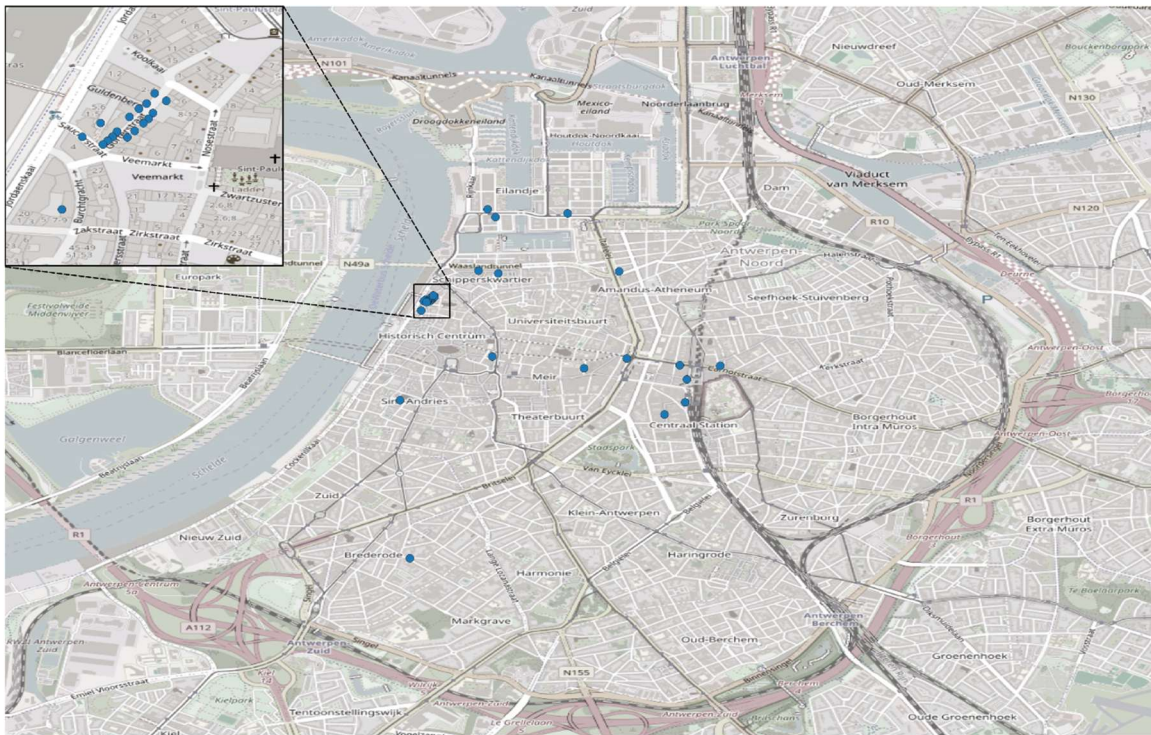
¹⁷⁹ Laite, "Traffickers and pimps," 244-5, 261. ; Van Nederveen Meerkerk, "A Gender Analysis," 816-7. ; Camiscioli, *Selling French Sex*, 225.

¹⁸⁰ Camiscioli, *Selling French Sex*, 159-60.

¹⁸¹ Deze cijfers slaan op de volledige verblijfsperiode, maar wanneer we enkel kijken naar het eerste adres van de vrouwen in Antwerpen, zien we dat 333 vrouwen in Spuistraat 21/23 terechtkwamen, 43 in Spuistraat 19, 16 in Spuistraat 12 en 14 in Spuistraat 22.

bestaan van een duidelijk professioneel migratienetwerk, waar vrouwen bewust naar Antwerpen kwamen om in een specifiek bordeel in de Spuistraat te werken. Deze straat lag tussen de Burchtgracht en het Schipperskwartier, twee zones met een lange traditie binnen de sekswerksector. Al in de jaren 1880 troffen Greefs en Winter in deze wijk meerdere bordelen aan, waaronder opnieuw het beruchte Cristal Palace. Het Schipperskwartier stond bovendien vooral bekend om zijn raam- en deursekswerk.¹⁸²

Eerste verblijfsadressen van buitenlandse sekswerkers in Antwerpen (1922-1925)

Kaart 5: Eerste verblijfsadressen van de buitenlandse sekswerkers in Antwerpen (1922-1925)

De bovenstaande kaart (kaart 5) toont dat er ook een (veel kleinere) concentratie van vrouwen rond het station verbleven. Deze wijk, bekend als de Atheneumbuurt of de tweede politiewijk, had ook in eerdere periodes al een reputatie als uitgaans- en sekswerkbuurt. In tegenstelling tot de meer formele structuur van de bordelen in de Spuistraat, vond sekswerk hier vaker plaats op straat en in cafés, cabarets en in zogenoemde rendez-voushuizen.¹⁸³ De omgeving van de Middenstatie, oftewel het Centraal Station, vormde hiervoor een ideale locatie door het hoge aantal passanten en dus potentiële klanten. Verder vormde deze wijk een belangrijke doorgangsroute tussen

¹⁸² Bisschop, "Praktijk versus beleid," 46.

¹⁸³ De Koster, "Prostitutie en politie," 45-7.

het station en het havenkwartier.¹⁸⁴ Het is daarom niet verwonderlijk dat buitenlandse sekswerkers zich ook tijdens de onderzochte periode in deze buurt vestigden.

Naast de duidelijke geografische concentratie verbleven de meeste vrouwen slechts kort op deze adressen, om vervolgens in de meeste gevallen weer naar Frankrijk terug te keren. Hun verblijf in Antwerpen duurde doorgaans tussen de tien en achtentwintig dagen, met een mediaan van negentien dagen. Opvallend is ook dat zo'n vijftien procent de stad al binnen de week weer verliet. Een eerste verklaring hiervoor is waarschijnlijk, zoals het bronfragment uit het vorige deel reeds deed blijken, dat er een netwerk van bordelen bestond waarbinnen vrouwen geregeld circuleerden. Een tweede verklaring voor het korte verblijf van de vrouwen zou echter ook kunnen zijn dat velen van hen het land werd ontzegd, waardoor ze gedwongen waren het Antwerpen sneller te verlaten.

5.2.2. Landontzeggingen

Er werd in het derde hoofdstuk reeds ingegaan op de regelgeving omtrent migratie in het interbellum. Zo werden na de Eerste Wereldoorlog grenscontroles opnieuw strenger en werden politiek onbetrouwbare of andere ongewenste migranten uit het land geweerd. Men zag echter ook dat het gemakkelijk was om vanuit de buurlanden België te betreden, waardoor deze wering van migranten veelal gebeurde nadat ze zich in het land vestigden, door middel van de zogenaamde landontzeggingen of -uitzettingen.¹⁸⁵ Tot het einde van de twintigste eeuw was het opnieuw de *Sûreté Publique* die hier verantwoordelijk voor was en er brede bevoegdheden voor kreeg. De Vreemdelingenpolitie, een van de afdelingen van de *Sûreté Publique*, was verantwoordelijk voor het vaststellen van de ongewenstheid van elke vreemdeling die België binnenkwam. Zij was ook verantwoordelijk voor het verwijderen van vreemdelingen uit het grondgebied indien zij niet voldeden aan economische, politieke of morele voorwaarden.¹⁸⁶

De manier waarop personen uit het land werden gezet, hing af van hun verblijfsstatus. Buitenlanders die het recht van verblijf hadden, konden enkel door middel van een Koninklijk Besluit het land worden uitgezet. Tot 1933 verkregen buitenlanders dit recht al na vier maand na hun eerste aanmelding bij de lokale autoriteiten, door zich in te schrijven in het bevolkingsregister. Hiervoor moesten ze eerst bij de provinciale autoriteiten een aanvraag indienen voor een identiteitskaart. Vanaf dat moment verschilden ze legaal niet meer van mensen met de Belgische nationaliteit. De procedure om personen via Koninklijk Besluit uit te wijzen, hield over het algemeen in dat dit moest besproken worden op de ministerraad. Om iemand op deze manier het land te ontzeggen, moest deze

¹⁸⁴ Bisschop, "Praktijk versus beleid," 45.

¹⁸⁵ Caestecker, "Immigratie(beleid) in België," 420-1.

¹⁸⁶ Andrew Crosby, "Moralisation and criminalisation: a socio-political history of the expulsion of foreigners in Belgium (1830–1952)," *International Journal of Migration and Border Studies* 3, nr. 2/3 (2017): 238.; Zian, "Repatriation as disguised Expulsion," 7.; Feys, "Riding the rails of removal," 3.

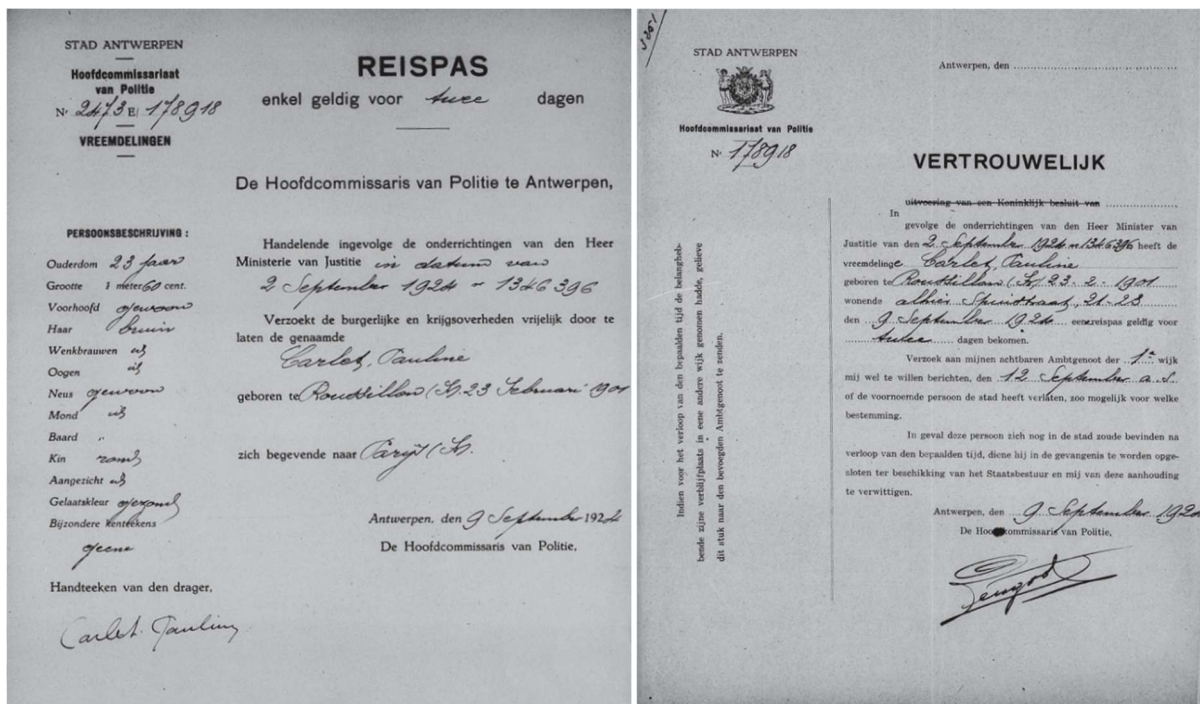
persoon in België of in het buitenland worden vervolgd of veroordeeld zijn, of een gevaar voor de Belgische openbare orde vormen. Het spreekt voor zich dat dit laatste werd ingeroepen voor verschillende soorten van ongewenst gedrag, waaronder ook sekswerk.¹⁸⁷ Wanneer de persoon in kwestie geen verblijfsstatus had, kon men deze uitwijzen op basis van een administratief verwijderingsbevel. Dit bevel werd uitgevaardigd door de lokale autoriteiten, en was dus veel eenvoudiger. Personen die op deze manier werden uitgewezen, konden in principe legaal terugkeren, op risico om opnieuw het land te worden uitgezet; enkel degenen die bij Koninklijk Besluit werden uitgewezen konden gearresteerd worden wegens overtreding van hun uitzettingsbevel.¹⁸⁸

De manier waarop de personen ook effectief het land moesten verlaten, hing opnieuw af van hun verblijfsstatus. Niet-begeleide uitgewezenen, nl. de personen die via een Koninklijk Besluit werden uitgewezen, ontvingen dit bevel via een deurwaarder. Ze moesten binnen 24 uur een *feuille de route* of *reispas* ophalen bij de burgemeester, in ruil voor hun identiteitsdocumenten. In principe kon de burgemeester de personen tot vijftien dagen uitstel verlenen om het land te verlaten. De burgemeester stuurde vervolgens de identiteitsdocumenten naar de burgemeester van de grensgemeente van vertrek. De uitgewezene moest de reispas aan de grens inwisselen voor zijn of haar papieren. Meestal had men daarbij de vrijheid om de reisroute zelf te bepalen. Na de overhandiging stuurde de grensburgemeester de reispas terug naar de Sûreté Publique ter bevestiging dat de persoon het land effectief had verlaten. Personen die via administratieve maatregel het land werden ontzegd, werden begeleid door de gendarmerie of lokale politie, die de persoon naar de grens bracht.¹⁸⁹

¹⁸⁷ Crosby, "Moralisation and criminalisation," 238. ; Caestecker, "Immigratie(beleid) in België," 420-1. ; Zian, "Repatriation as disguised Expulsion," 7. ; Feys, "Riding the rails of removal," 5-6. ; Frank Caestecker, "Vluchtelingen en de transformatie van het vreemdelingenbeleid in België (1860-1914)," *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis / Revue Belge d'Histoire Contemporaine* 40, nr. 3 (2010): 365.

¹⁸⁸ Zian, "Repatriation as disguised Expulsion," 7. ; Verbruggen, "Maids on the move," 62. ; Feys, "Riding the rails of removal," 17. ; Coppens en Debackere, "De toepassing van het Belgische immigratiebeleid," 24-5. ; Caestecker, "Vluchtelingen en de transformatie," 350.

¹⁸⁹ Feys, "Riding the rails of removal," 12-3.

Figuur 12: Reispass overhandigd aan Pauline C. (links) en brief ten navolging van de uitwijzing (rechts). Hieruit blijkt dat Pauline C. op basis van een ministerieel besluit het land werd ontzegt. SAA, MA, Archief Vreemdelingenpolitie, Vreemdelingendossier Pauline Carlet, 481#178918.

België maakte ruim gebruik van dit systeem: tussen 1835 en 1913 werden maar liefst 340.000 personen het land uitgezet, voornamelijk via administratieve weg. Slechts 4.5 procent van deze uitwijzingen gebeurde op basis van een Koninklijk Besluit.¹⁹⁰ Wanneer we naar het beschikbare bronmateriaal kijken, zien we echter een ander beeld. Hoewel slechts 7.7 procent van de vrouwen via een Koninklijk Besluit werd uitgewezen, blijkt dat bij 81 procent de uitwijzing plaatsvond via een ministerieel besluit.¹⁹¹ Deze twee procedures leken erg op elkaar: de Sûreté Publique lichtte de stedelijke overheden in over de aanwezigheid van een ongewenste vreemdeling, waarna deze persoon een reispass kreeg en verplicht was het land te verlaten. Het verschil met een Koninklijk Besluit is dat deze personen in principe terug naar België konden komen, net zoals bij een administratieve maatregel. In veel dossiers werd dan ook vermeld dat hun terugkeer moest worden gesignaleerd.

De landontzeggingen hadden duidelijk invloed op hoe lang de vrouwen in dit onderzoek in België konden blijven. Buitenlandse sekswerkers werden snel gevisieerd en kregen vaak al na korte tijd een uitwijzingsbevel. Uit een steekproef van tien vreemdelingendossiers blijkt dat gemiddeld 33 dagen verstreken tussen de inschrijving bij de zedendienst en het

¹⁹⁰ Feys, "Riding the rails of removal," 5-7. ; Verbruggen, "Maids on the move," 53-4. ; Coppens en Debackere, "De toepassing van het Belgische immigratiebeleid," 42-3.

¹⁹¹ Van 31 procent is met zekerheid bekend dat dit via een ministeriële onderrichting of besluit gebeurde. Bij de overige 50 procent ontbreken enkele documenten die dit definitief bevestigen, maar de aanwezige stukken wijzen sterk in de richting van eenzelfde procedure via ministerieel besluit.

afleveren van een reispas. Dit kan een verklaring vormen voor waarom de verblijfsduur van de vrouwen meestal zo kort was. Toch laten de bronnen ook zien dat veel vrouwen al vertrokken voordat er een officieel uitwijzingsbevel was. Doordat de uitwijzingspraktijk zo veelvoorkomend was, is het aannemelijk dat de in- en uitstroom aan vrouwen niet alleen te wijten was aan de landontzeggingen, maar ook aan de manier waarop de sekswerksector hiermee omging, zoals geïllustreerd in volgend bronfragment: “*II.-Al de vrouwen van vreemde nationaliteit werden uitgedreven. Maar zulke geschiedde vroeger ook. Deze vrouwen, wanneer zij toenmaals in de bordeelhuizen kwamen wonen, werden onmiddellijk aan de Openbare Veiligheid gesignaleerd en op 4 à 6 weken tijd moesten zij het land verlaten. Onverwijd echter kwamen er andere hun plaats innemen. Op die wijze werden de bordeelhuizen regelmatig van Fransche vrouwen voorzien.*”¹⁹²

5.3. De Spuistraat als dé bestemming? De grootste bordelen en hun uitbaters

Later in the day we visited all the houses on Rue l'Ecluse [Spuistraat]. These places are numbered from 1 to 25 alternately and from 2 to 24, making in all exactly 25 public houses of prostitution. Each house averages ten inmates and it is admitted that the one known as Crystal Palace often has as many as 25 girls.

*The resorts are operated in true parlor-house style. The inmates appear in negligee, suggest circuses, and request that drinks be bought for them. The trade consists of members of the crews of the steamers in port and persons of all races and color are admitted. [...] Each house is said to be owned by men, but in charge of two housekeepers. One sits in the doorway and solicits, while the other attends to the business on the inside of the house.*¹⁹³

Bovenstaand fragment uit het rapport van Paul Kinsie over Antwerpen, schets de context van gereguleerd sekswerk in het interbellum. Hoewel de zedendienst de vrouwen die aan sekswerk deden nauwgezet registreerden, gold dat in mindere mate voor de uitbaters van de bordelen zelf. De identiteit van deze personen achterhalen, was dan ook een uitdaging en verliep niet altijd via evidente archiefbronnen. In de archieven van de gezondheidsdienst bevonden zich enkele verslagen die betrekking hadden op bepaalde uitbaters, maar om een volledig beeld te krijgen, moest het onderzoek worden

¹⁹² SAA, MA, Archief Gezondheidsdienst, *Verslag*, 24.02.1923, in *Politieverslagen over diverse ontuchtzaken*, 1922-1924, 731#2087.

¹⁹³ Kinsie, *The Paul Kinsie reports*, 1:164.

uitgebreid naar andere bronnen, zoals bevolkingsregisters en zelfs bouwvergunningdossiers. Door deze uiteenlopende bronnen met elkaar te combineren, probeer ik de tussenpersonen die tijdens de onderzoeksperiode actief waren in de drie grootste bordelen in de Spuistraat in kaart te brengen.

5.3.1. Spuistraat 12

Tijdens de periode 1922-1925 was het bordeel op Spuistraat 12 het derde grootste aankomstadres voor buitenlandse sekswerkers. In deze periode verbleven achtentwintig buitenlandse vrouwen in totaal eenendertig keer op dit adres; allen werden op eigen vraag bij de zedendienst ingeschreven. Opvallend aan deze vrouwen is dat Parijs als vorige verblijfplaats relatief weinig voorkwam: slechts 53.6 procent, een beduidend lager aantal dan de 71 procent wanneer we de volledige dataset in achtving nemen. We zien in vier gevallen dat twee vrouwen op dezelfde datum aankwamen, en op één datum kwamen er zelfs drie vrouwen tegelijk toe. Twee van de vrouwen die op dezelfde datum aankwamen, kwamen ook van hetzelfde vorige adres.

Uit archiefmateriaal, meer bepaald de detailtoegang van de herbergiers, vreemdelingendossiers en verslagen van de gezondheidsdienst, bleek dat de eigenaars van dit adres Jan Malapert en Joanna Martens waren, die op 23 juli 1912 in Antwerpen huwden. Joanna, geboren te Antwerpen en op dat moment 35 jaar oud, was toen reeds weduwe. Haar eerste echtgenoot, Jean Joseph Pierre Bonnet, geboren in 1868 in Perpignan, was op 27 januari 1903 met haar getrouwd. Bonnet overleed op 18 augustus 1911. Hij werd in zijn dossier aanvankelijk aangeduid als chauffeur, maar duikt in latere documenten ook op als herbergier en logementhouder, met als adres Schipperstraat 1. De huidige echtgenoot, Jan Malapert was afkomstig uit Argelès-sur-Mer en kwam op 21 augustus 1911, enkele dagen na het overlijden van Bonnet, op 26-jarige leeftijd naar Antwerpen. Bij zijn aankomst werd hij geregistreerd als hoefsmid, maar later dook hij in de bronnen ook op als zeeman, herbergier en logementhouder. Joanna en Jan kregen tijdens hun verblijf in Antwerpen twee kinderen, nl. Louise Josephine Jeanne geboren in maart 1913 en Jan Michel Jozeph geboren in augustus 1914. Wanneer we de vreemdelingendossiers van beide mannen van dichterbij bekijken, vallen hun familiale banden meteen op. Joanna's eerste man, Jean Joseph Pierre Bonnet, was de broer van Joséphine Bonnet, de moeder van Jan Malapert. Met andere woorden was Bonnet de nonkel van Malapert.¹⁹⁴

Uit de detailtoegang van herbergiers en de bevolkingsregisters van de stad Antwerpen blijkt dat het koppel drie zaken uitbaatte tijdens hun verblijf in Antwerpen. Hoewel dit nergens in het bronmateriaal expliciet vermeld wordt, kan er aangenomen worden dat het

¹⁹⁴ SAA, MA, Archief Vreemdelingenpolitie, *Vreemdelingendossier Joannes Michael Jozeph Malapert*, 481#142406. ; SAA, MA, Archief Vreemdelingenpolitie, *Vreemdelingendossier Jan Jozef Pierre Bonnet*, 481#104411.

 **UNIVERSITEIT
GENT**

huis op Schipperstraat 1 een herberg was. Hier woonden Joanna en Jan samen vanaf eind augustus 1911, maar de zaak was hiervoor ook al in handen van de familie. In februari 1920 verhuisde de familie naar de Van Wezenbekestraat 8, waar ze even later vervoegd werden door de moeder en broer (met vrouw en kind) van Jan Malapert. Uiteindelijk verhuisden Joanna en Jan samen met hun kinderen op 22 november 1921 naar de Spuistraat 12, waar ze tot 1925 zouden wonen.¹⁹⁵ Het was vooral dit laatste adres dat duidelijk deel uitmaakte van de sekswerksector en als bordeel fungeerde. Wanneer we de volledige onderzochte periode onder de loep nemen (1919-1934) zien we dat er in totaal veertig keer een buitenlandse sekswerker als woonst Spuistraat 12 had, maar in het bevolkingsregister stonden er ook meerdere Belgische vrouwen geregistreerd.¹⁹⁶

Joanna en Jan duiken vervolgens ook nog op in een archiefbestand van de gezondheidsdienst, dat jammer genoeg niet gedateerd is:

By Collegiaal Besluit van 23 September j.l. werd aan MARTENS, Joanna, echtgenoot Malapert, wonende Spuistraat, 12, die voorheen het aldaar gevestigde ontuchthuis uitbaatte, verboden nog langer eene enkele ontuchtvrouw by haar te vestigen, om reden zy zich plichtig had gemaakt aan aanhitsing tot de ontucht met voorbyhangers na te roepen.

Malapert, Jan, echtgenoot van Martens, Joanna, voornoemd, heeft thans een verzoek gericht tot het Gemeentebestuur om in het gewezen ontuchthuis Spuistraat, 12, een spys- en logementhuis voor zeelieden in te richten, doch dit verzoek zal den Heer Burgemeester teruggezonden worden met ongunstig advies van onzentwege om reden dit aanleiding zou kunnen geven tot allerhande misbruiken, daar de ontuchtvrouwen uit de buurt aldaar zouden vertoeven onder voorwendsel er hunne spyzen te nemen, maar er in werkelykheid zouden komen om er zeelieden op te zoeken om er zich mede aan de ontucht over te leveren.¹⁹⁷

¹⁹⁵ "Detailtoegang: naamdossiers herbergiers," Felixarchief, geraadpleegd 24/05/2025.

¹⁹⁶ SAA, MA, Archief Burgerlijke stand en bevolking, *Bevolkingsregister Lange Schipperskapelstraat 24 – Schippersstraat 37, 1910-1920, 378#559.* ; SAA, MA, Archief Burgerlijke stand en bevolking, *Bevolkingsregister Korte Schipperskapelstraat 1 – Schippersstraat 33, 1920-1930, 378#1444.* ; SAA, MA, Archief Burgerlijke stand en bevolking, *Bevolkingsregister Spuistraat 4/1 – Spuistraat 18, 1920-1930, 378#1455.*

¹⁹⁷ SAA, MA, Archief Gezondheidsdienst, *Nota betrekkelyk den huidigen toestand der Spuistraat, in Diverse verslagen, briefwisseling en documentatie over ontucht, 1919-1928, 731#2093.*

Uit deze bron kunnen we opmaken dat ze hun bordeel moesten sluiten wegens het naroeppen van mannen op straat, wat als schending van de openbare orde werd beschouwd. Deze bron geeft ons ook een interessant inzicht in de overlevingsstrategieën van het koppel, die na de verplichte sluiting van het bordeel het etablissement willen omdopen tot een herberg voor zeelieden. Zoals het stadsbestuur destijds zelf ook vreesde, zou commerciële seks hier hoogstwaarschijnlijk blijven gebeuren. We zien echter dat tegen 1927 er toch een aantal *zeelieden* woonden.¹⁹⁸

5.3.2. Spuistraat 19

Het tweede grootste bordeel in de onderzoeksperiode was dat op Spuistraat 19. Hier verbleven tijdens de onderzoeksperiode negenenvijftig personen in totaal vijftien keer. Daarmee was het na de Spuistraat 21/23 het meest bewoonde adres. Van deze vrouwen kwam 63 procent rechtstreeks uit Parijs, een aandeel dat beter overeenkomt met het algemene migratiepatroon uit de gehele dataset. Verder zien we dat meerdere vrouwen afkomstig waren uit steden als Brussel, Duinkerke, Lille, Luik, Marseille en Straatsburg. In 25 gevallen arriveerden vrouwen op dezelfde dag als minstens één andere vrouw, hoewel het slechts drie keer voorkwam dat twee vrouwen ook daadwerkelijk van hetzelfde adres kwamen.

De samenstelling van de eigenaars en bordeelhoud(st)er is op dit adres complexer dan in de Spuistraat 12. Volgens het bevolkingsregister stond tot april 1922 de familie Boom ingeschreven als hoofd van het huishouden. Louis Boom en zijn vrouw Catharina Joanna Cocquyt, beiden geboren in Sint-Gillis bij Brussel, huwden in 1919 en kregen twee kinderen. Ze woonden allen in Spuistraat 19. Louis werd geregistreerd als ‘verhuizersgast’, terwijl Catharina als ‘ontuchthoudster’ vermeld stond. Rond april 1922 vertrok het gezin, waarbij de kinderen naar een ander adres verhuisden dan hun ouders, die beiden ook naar een andere plek vertrokken.¹⁹⁹

Na hun vertrek wordt het moeilijker om te achterhalen wie het pand uitbaatte. In januari 1923 werd een bouwaanvraag ingediend voor een nieuwe voordeur. De eigenaar werd hierin vermeld als Philippe Gillen, wonende op Meir 83. Gillen, geboren in Parijs in 1875, was ingenieur-mechanicus van beroep en getrouwd met Beatrice Hélène Marie De Vos, geboren in 1884 in Zelzate en werkzaam als ‘kamermeisje’. Beatrice verhuisde eind februari 1922 naar Antwerpen. Aanvankelijk stond ze ingeschreven op Spuistraat 21/23, maar dit werd doorstreept en vervangen door Osystraat 79. Het is onduidelijk of ze ooit effectief in de Spuistraat verbleef, of dat het om een administratieve fout ging. Begin mei

¹⁹⁸ SAA, MA, Archief Burgerlijke stand en bevolking, *Bevolkingsregister Spuistraat 4/1 – Spuistraat 18, 1920-1930*, 378#1455.

¹⁹⁹ SAA, MA, Archief Burgerlijke stand en bevolking, *Bevolkingsregister Spuistraat onpaar, 1920-1930*, 378#1454.

1922 voegde Philippe zich bij haar in Antwerpen; het koppel woonde tegen dan eerst op Brouwersvliet 56 en verhuisde vermoedelijk eind dat jaar naar de Meir 83.²⁰⁰

Verder weten we dat vanaf eind juli 1923 tot begin maart 1926 de zus van Beatrice, Leontine Monique De Vos, samen met haar echtgenoot Maurice Alphonse Joseph Van Hecke verbleven op Spuistraat 19. Leontine staat in het bevolkingsregister aangeduid als *ontuchthoudster*, een interessant gegeven aangezien ze daarvoor ook bordeelhoudster was in de Spuistraat 21/23.²⁰¹ In 1926 keerden Leontine en Maurice terug naar Zelzate. Aangezien deze datum reeds na het bordeelverbod lag, werden er toen geen sekswerkers meer ingeschreven op het adres.²⁰²

5.3.3. Spuistraat 21/23: het Cristal Palace

Uiteindelijk bereiken we het meest bezochte en bekendste bordeel in de Spuistraat: het *Cristal Palace*. Tussen november 1922 en juni 1925 kwamen hier in totaal 346 vrouwen, die 397 keer op dit adres verbleven. Van deze vrouwen kwam maar liefst tachtig procent uit Parijs. Allemaal schreven ze zich vrijwillig in bij de zedendienst.

Het Cristal Palace was een rijk ingericht, iconisch bordeel met spiegels in oosterse lijsten die het interieur en de vrouwen die er werkten weerspiegelden. Net zoals bij andere luxebordelen ging het er niet enkel en alleen om de seksuele uitwisseling, maar ook om dans, muziek, drank en algemeen vermaak. In onderstaand schilderij toont Favory een scène waarin vrouwen en klanten van verschillende achtergronden samenkomen. Dit geeft de indruk van een bordeel waar mensen uit allerlei lagen van de bevolking elkaar ontmoetten. In dit diverse beeld zat wellicht een kern van waarheid, maar in de praktijk bleek die diversiteit eerder beperkt. Hoewel de archieven af en toe melding maken van buitenlandse sekswerkers met een meer diverse afkomst, waren de meeste vrouwen afkomstig uit een relatief kleine regio, voornamelijk uit Frankrijk en België, en bijna uitsluitend West-Europa. Verder merken we bij het schilderij op dat ook de klanten van diverse sociale achtergronden kwamen, zo zien we onder andere een matroos, een soldaat en een man in kostuum. In de jaren 1920 was het mogelijk dat zulke verschillende

²⁰⁰ SAA, MA, Archief Burgerlijke stand en bevolking, *Bevolkingsregister Spuistraat onpaar*, 1920-1930, 378#1454. ; SAA, MA, Archief Burgerlijke stand en bevolking, *Bevolkingsregister Brouwersvliet – Conscienceplein*, 1920-1930, 378#1420. ; SAA, MA, Archief Burgerlijke stand en bevolking, *Bevolkingsregister Mechelseplein – Meir 95*, 1920-1930, 378#1532. ; SAA, MA, Archief Vreemdelingenpolitie, Vreemdelingendossier Philippe Gillen, 481#168989. ; SAA, MA, Archief Burgerlijke stand en bevolking, *Huwelijksakte Van Hecke – De Vos*, 1922, BE SA 773959.

²⁰¹ SAA, MA, Archief Gezondheidsdienst, *Politieverslagen over diverse ontuchtzaken*, 1922-1924, 731#2087. ; SAA, MA, Archief Burgerlijke stand en bevolking, *Bevolkingsregister Spuistraat onpaar*, 1920-1930, 378#1454.

²⁰² SAA, MA, Archief Burgerlijke stand en bevolking, *Bevolkingsregister Spuistraat onpaar*, 1920-1930, 378#1454. ; SAA, MA, Archief Vreemdelingenpolitie, Vreemdelingendossier Philippe Gillen, 481#168989. ; SAA, MA, Archief Ruimtelijke ordening en openbare werken, *Dossier bouwvergunning Gorterstraat 19*, 1923, 1923#14739. ; SAA, MA, Archief Burgerlijke stand en bevolking, *Huwelijksakte Van Hecke – De Vos*, 1922, BE SA 773959.

klanten het Cristal Palace bezochten, dit werd namelijk ook opgemerkt door Paul Kinsie. Toch blijkt uit eerder onderzoek van Greefs en Winter dat luxebordelen, de toenmalige *maisons de vin*, in de jaren 1880 nog niet toegankelijk waren voor soldaten of mensen uit lagere klassen.²⁰³

Figuur 13: André Favory, Le "Cristal Palace" à Anvers, ca. 1922.

²⁰³ Xavier Canonne et al., *Cristal Palace of het verhaal van een lege ciderfles in een champagne emmer* (Antwerpen: Ronny Van de Velde, 2021), 5, 72. ; Greefs en Winter, "Foreign Female Sex Workers," 204-5. ; Kinsie, *The Paul Kinsie reports*, 1:164.

 **UNIVERSITEIT
GENT**

De reconstructie van de personen die dit bordeel openhielden was ook hier opnieuw moeilijk. Vanaf april 1911 weten we dat Anna Maria Euben, geboren te Luik in 1883, het bordeel in de Spuistraat 21/23 openhield. In september 1912 trouwde ze met Paul Joseph Duval, geboren te Toutry (Frankrijk) in 1884. Uit een bouwvergunningsaanvraag uit 1919, weten we dat Duval toen als eigenaar werd aangeduid. In september 1922 vertrokken Euben en Duval naar Brussel, om uiteindelijk in september 1924 terug te komen.²⁰⁴ In de tussentijd, of toch alleszins tot 31/7/1923, lijkt het, zoals vermeld bij de bespreking van Spuistraat 19, dat Leontine Monique De Vos als bordeelhoudster optrad. Dit blijkt uit onderstaande bronfragmenten uit februari 1923:

A monsieur le Bourgemestre,

De la ville d'Anvers

Nous prenons la respectueuse liberté d'exposer à Monsieur le Bourgemestre, que les filles publiques Belges se trouvant actuellement, au Cristal Palace, rue de l'Ecluse 21-23 anvers, sont fortement délaissées par suite de la vague de femmes Françaises qui envahit le voisinage actuellement.

Dans cette seule maison il y a 28 femmes dont 7 seulement sont Belges, tout le restant est français, ce qui nous cause grand préjudice.

[...]

En général toutes les femmes françaises travaillent pour leur types et envoient ainsi tout leur argent à l'étranger, au lieu de le laisser au commerce belge. Nous protestons énergiquement contre cette manière déloyale d'agir et espérant que vous prendrez notre cause en considération.

Nous vous présentons, monsieur le Bourgemestre l'hommage de nos plus profonds respects.

²⁰⁴ SAA, MA, Archief Burgerlijke stand en bevolking, *Bevolkingsregister Spuistraat onpaar*, 1920-1930, 378#1454. ; SAA, MA, Archief Vreemdelingenpolitie, Vreemdelingendossier Paul Joseph Duval, 481#140162. ; SAA, MA, Archief Ruimtelijke ordening en openbare werken, *Dossier bouwvergunning Gorterstraat 23-25*, 1919, 1919#8499.

20/02/1923 ²⁰⁵

“Wy hebben den brief, waarvan gy ons lezing geeft, niet geschreven. Evenwel zouden wy verlangen dat al die Fransche publieke vrouwen uit het land gebannen werden, zooals dit geschiedde voor den oorlog. Sinds er vreemde (Fransche) vrouwen in de bordeelen mogen verblyven, hebben wy geen aantrek meer en het zyn zy die met de beste klanten gaan loopen. En vermits de fransche er in grooter aantal zyn dan de Belgische hebben wy niets te zeggen. Bovendien zyn de fransche onderkruipers want zy werken onder den prys.

Ieder veertien dagen mogen wy een dag (24 uren) uit gaan, dit is het reglement van het huis, en indien wy nog boventallige dagen willen uitgaan, dan moet den klant die ons mede neemt natuurlyk eene vergoeding betalen, want de houders der bordelen stellen kamer, vuur en licht ter onze beschikking wanneer wy voor hen niets verdienne. Doch hiertegen protesteeren wy niet.”

De genaamde De Vos, Leontina, Maria, vrouw Van Hecke, houdster van het ontuchthuis Spuistraat, 21/23, door ons onderhoord, verklaart:

“Al de vrouwen worden in myn huis op denzelfden voet behandeld. Doch de fransche hebben meer aantrek dan de Belgische en dit maakt deze laatste afgunstig. Nog maar onlangs ben ik verplicht geweest eene fransche en eene belgische weg te zenden om reden zy immer twistten. Indien het mogelyk was zou ik geene andere dan belgische in myn huis nemen; doch de belgische willen niet in de bordeelen dienen; zy wonen liever op afzonderlyke kamers, dan hebben zy meer vryheid en kunnen op zwier gaan wanneer zy het verlangen. Ieder veertien dagen hebben zy een verlofdag (24 uren) en dan kunnen zy gaan waar zy willen. Indien zy met deze regeling niet tevreden zyn, dan zyn zy vry myn huis te verlaten. Niemand weerhoudt hen. Buiten hunne verlofdagen kunnen zy in den voormiddag ook uitgaan om boodschappen te doen, doch des avonds

moeten zy dan thuis blyven, want wy kunnen hen toch niet voor niets woonst, vuur, licht en eten verstrekken.”²⁰⁶

Bovenstaande bronnen geven ons een uniek, contemporain beeld over de werking van het *Cristal Palace* en over de spanningen die ontstonden tussen Belgische en Franse sekswerkers in Antwerpen tijdens de onderzoeksperiode. De brief, geschreven aan de burgemeester, gebruikt volgende verwoording: “la vague de femmes Françaises qui envahit le voisinage actuellement”. Dit suggereert dat er inderdaad proportioneel veel meer Franse vrouwen naar Antwerpen trokken dan de periodes ervoor, en dat de enorme stijging niet enkel op papier was. Die toename zorgde voor spanningen waarbij de Belgische vrouwen zich verdrongen voelden en ze hun klanten verloren. Ze klagen in de brief dat de Franse vrouwen ‘onderkruipers’ zijn, aangezien ze onder de prijs werken, en hun geld naar het buitenland stuurden en niet in België terug investeerden. Waar de bron ons verder nog inzicht over heeft, is het feit dat bijna alle Franse vrouwen zouden werken met een ‘type’, in deze context te begrijpen als pooier, wat opnieuw bewijst dat er meerdere tussenpersonen actief waren bij de migratietrajecten van de vrouwen. Tenslotte geeft ook het antwoord van Leontina Monique De Vos ons meer informatie over hoe het praktisch in het bordeel eraan toging.

Zoals reeds vermeld, keerden in mei 1924 Anna Maria Euben en Paul Joseph Duval terug naar het bordeel, waar ze opnieuw zouden verblijven tot midden september van dat jaar. Wat er na deze datum gebeurt, kan niet met zekerheid gezegd worden door de onduidelijkheid van de bevolkingsregisters. Wat we wel weten, is dat ene Maria Van der Loo ingeschreven staat bij Spuistraat 21/23, al lijkt dit eerder al in de jaren 30 te zijn. Van der Loo kunnen we ook terugvinden in de lijst van de herbergiers, waar ze inderdaad het *Cristal Palace* bleek uit te baten. Ook in deze lijst zijn de data echter afwezig.²⁰⁷

5.3.4. De rol van de Antwerpse bordelen in de migratiegolf van de buitenlandse sekswerkers

Door de eigenaars en uitbaters van de bordelen in de Spuistraat te reconstrueren, krijgen we een beter inzicht in de werking van de sector en kunnen we nagaan of de toename van Franse sekswerkers in Antwerpen inderdaad verklaard kan worden vanuit de structuur van deze sector zelf. Zo bracht de reconstructie van de uitbaters van Spuistraat 12 aan het licht dat zij ook andere drank- en herberggelegenheden bezaten. In het geval van Spuistraat 19 en 21/23 bleek uit de bronnen dat de bordelen uitgebaat werden door de zussen De Vos: Beatrice, die samen met haar man eigenaar was van het bordeel op

²⁰⁶ SAA, MA, Archief Gezondheidsdienst, *Verslag*, 24.02.1923, in *Politieverslagen over diverse ontuchtzaken*, 1922-1924, 731#2087.

²⁰⁷ SAA, MA, Archief Burgerlijke stand en bevolking, *Bevolkingsregister Spuistraat onpaar*, 1920-1930, 378#1454. ; “Detailtoegang: naamdossiers herbergiers,” Felixarchief, geraadpleegd 24/05/2025.

nummer 19, en Leontina, die actief was als bordeelhoudster in zowel nummer 19 als 21/23. Deze bevindingen tonen aan dat eigenaars en uitbaters vaak beschikten over een netwerk dat verder reikte dan hun eigen bordeel. Opvallend is bovendien dat alle bordeelhoudsters geboren waren in België, terwijl hun echtgenoten doorgaans uit Frankrijk afkomstig waren. Eerder onderzoek naar vrouwelijk dienstpersoneel wees er al op dat zulke koppels strategisch voordeel boden aangezien ze beroep konden doen op gedeelde sociale en professionele netwerken.²⁰⁸

Toch blijft het moeilijk om de exacte rol van deze tussenpersonen in de organisatie van de migratietrajecten van de vrouwen vast te stellen. Greefs en Winter stelden in hun onderzoek naar de Antwerpse (luxe)sekswerksector rond 1880 vast dat bordeelhouders in Antwerpen bedragen van 150 frank betaalden aan tussenpersonen in steden als Parijs, Rotterdam en Londen voor de ‘levering’ van nieuwe sekswerkers. Dit was een duidelijk bewijs voor de actieve bemiddeling van deze derden in de internationale professionele migratienetwerken.²⁰⁹ In het bronnenmateriaal van dit onderzoek zijn dergelijke rechtstreekse bewijzen jammer genoeg niet teruggevonden. Toch valt de enorme stijging van buitenlandse sekswerkers in specifieke bordelen moeilijk te verklaren zonder deze mediatie.

Om deze mediatie beter te begrijpen, is het zinvol om, naast de bordeelhouders, ook meer in detail te kijken naar de vrouwen die er verbleven en te zoeken naar verschillen tussen de drie bordelen. Opvallend is vooral het verschil in aantallen: Spuistraat 21/23 ontving tijdens de onderzochte periode 346 vrouwen, tegenover 59 in Spuistraat 19 en 28 in Spuistraat 12. Verder vertonen de vrouwen in de drie bordelen sterke gelijkenissen: meer dan negentig procent was afkomstig uit Frankrijk, had eerder als lichtmeisje gewerkt en schreef zich vrijwillig in bij de zedendienst. Ook de verblijfsduur was overal kort, met een mediaan van 15 tot 19 dagen. Er kunnen echter wel verschillen opgemerkt worden wanneer we kijken naar de vrouwen voor wie het bordeel het eerste adres in Antwerpen was. In Spuistraat 21/23 gold dit voor 96 procent van de vrouwen, wat wijst op een directe migratie van (voornamelijk) Frankrijk naar het *Cristal Palace*. In Spuistraat 19 en 12 lagen deze percentages beduidend lager, respectievelijk 73 en 61 procent, wat erop duidt dat de overige vrouwen pas in tweede instantie in deze bordelen terechtkwamen. Gecombineerd met de algemene aantallen vrouwen die in deze bordelen verbleven, kunnen we afleiden dat vooral Spuistraat 21/23 en, in iets mindere mate, Spuistraat 19 actief gebruikmaakten van professionele migratiecircuits om grote aantallen buitenlandse sekswerkers aan te werven.

 ²⁰⁸ Camiscioli, *Selling French Sex*, 169-70.
²⁰⁹ Greefs en Winter, “Foreign Female Sex Workers,” 206-7.

5.4. Geclusterde migratie

Er werd bij de bespreking van Spuistraat 12 en 19 al vermeld dat enkele vrouwen op hetzelfde moment toekwamen in Antwerpen, en in sommige gevallen zelfs vanuit eenzelfde vorige adres naar Antwerpen migreerden. Deze soort geclusterde migratiepatronen werden reeds door Greefs en Winter gevonden in hun onderzoek naar (elite)sekswerk in Antwerpen in 1880. De auteurs verwezen naar professionele, interstedelijke migratiecircuits in de sekswerksector, waar de geclusterde migratiepatronen een bewijs van waren. Ze illustreerden dat een groot deel van de buitenlandse sekswerkers (43 procent) op dezelfde dag aankwamen in Antwerpen en hun werkadressen sterk geconcentreerd lagen in een beperkt aantal straten. Greefs en Winter wijzen ook op de duidelijke link tussen de aankomstpatronen en migratietrajecten. Bijna de helft van de vrouwen (47 procent) deelden zowel hun adres in Antwerpen als het adres van hun vorige verblijfplaats met minstens een andere sekswerker. Verdere bewijzen van geïnstitutionaliseerde migratiekanalen tussen luxebordelen vonden de auteurs in verwijzingen naar de eerder vermelde betalingen door Antwerpse bordeelhouders aan middenstanders in steden zoals Parijs, Rotterdam en Londen voor het afleveren van nieuwe sekswerkers. Hun migratie werd dus duidelijk geregeld door bordeelhouders en bemiddelaars.²¹⁰

Tussen 1922 en 1925 arriveerde 55.7 procent van de buitenlandse sekswerkers in Antwerpen op dezelfde dag als minstens één andere vrouw. Op vijf afzonderlijke dagen kwamen zelfs telkens vier vrouwen gelijktijdig aan, op drie dagen vijf vrouwen, en op één dag zelfs negen vrouwen. Bij vergelijking van hun vorige verblijfplaatsen blijkt dat in veertien gevallen twee vrouwen afkomstig waren van exact hetzelfde adres. In elk van deze gevallen werden zij ingeschreven in hetzelfde Antwerps bordeel. In tien van die gevallen vertrokken de vrouwen ook op dezelfde dag uit Antwerpen. Voor zover hun volgende bestemming bekend is, gingen ze allemaal terug naar Parijs. Daarnaast blijkt uit de dataset dat 16.7 procent van de vrouwen een vorig adres deelde met minstens één andere persoon, al dan niet op hetzelfde moment.

Van de 253 personen die samen met een of meerdere andere vrouwen op dezelfde dag in Antwerpen arriveerden, zijn er slechts 54 die niet op eenzelfde adres terechtkwamen als minstens één van hun reisgenoten. Desondanks belandden ook zij grotendeels in de Spuistraat. Ook het vertrek uit Antwerpen vertoont vergelijkbare patronen: 65.6 procent van de vrouwen verliet de stad op dezelfde dag als minstens één andere vrouw.

Ter illustratie worden enkele van deze migratietrajecten in meer detail besproken. Op 31 mei 1924 werden negen vrouwen ingeschreven bij de zedendienst, allen waren de dag ervoor in Antwerpen aangekomen. Zes van hen verbleven in de Spuistraat 21/23, twee in

de Spuistraat 19 en één in de Spuistraat 12. Bijna alle vrouwen hadden vóór hun komst in Parijs verbleven; slechts één vrouw kwam vanuit Straatsburg. Opmerkelijk is dat in drie gevallen twee vrouwen eenzelfde adres in Parijs deelden: Clementien G. en Germaine T. woonden beiden op Rue Rodier 17, Juliette N. en Ivonne P. op Rue de Cléry 69, en Marie Louise F. en Maria Claudine B. op Rue de Bondy 96. Bovendien vertrokken deze vrouwen telkens samen terug naar Parijs, respectievelijk op 5 juni, 23 juni en 24 juni. Ze werden allen het land uitgezet en geen van hen had een paspoort ingeleverd bij de lokale autoriteiten.²¹¹ Een vergelijkbaar traject is terug te vinden bij Hélène B. en Marie Louise G., die zich op 21 oktober 1924 bij de zedendienst lieten inschrijven. Beide vrouwen waren afkomstig uit kleine Franse gemeenten, respectievelijk Morlaix en Cholet, maar verbleven voorafgaand aan hun komst naar Antwerpen al in Parijs op Rue Chabanais 12, een gekend luxebordeel.²¹² Op 20 oktober arriveerden ze samen in de Spuistraat 21/23, waar ze acht dagen verbleven voordat ze opnieuw gezamenlijk naar Parijs vertrokken.²¹³

Opmerkelijk is ook dat we in twee gevallen zien hoe twee vrouwen meermaals samen naar Antwerpen reisden. Zo werden Germaine P. en Pauline C. voor het eerst op 20 augustus 1924 op eigen verzoek ingeschreven bij de zedendienst. Germaine P. was geboren in Alfortville, een voorstad van Parijs, terwijl Pauline C. afkomstig was uit Roussillon, een gemeente in de buurt van Avignon. Zoals vaker gebeurde, trokken beide vrouwen eerst naar Parijs, waar ze zich vestigden op verschillende adressen. Vervolgens arriveerden ze samen in Antwerpen op 19 augustus 1924 en verbleven tot 30 augustus in de Spuistraat 21/23, waarna ze opnieuw naar Parijs vertrokken. Toch keerden ze al op 6 september terug naar hetzelfde adres in de Spuistraat, waar ze verbleven tot 11 september, om daarna opnieuw naar Parijs te vertrekken. Deze korte verblijven waren, zoals gezegd, niet uitzonderlijk. We zien echter dat in het vreemdelingendossier van Pauline C. een *reispass* (*feuille de route*) terug te vinden is. Dit betekende, zoals aangehaald, dat ze het land op eigen kracht moest verlaten.²¹⁴ Dit lijkt in dit geval dan ook een logische verklaring voor hun korte verblijfsduur.

²¹¹ SAA, MA, Archief Vreemdelingenpolitie, *Vreemdelingendossier Juliette Noyesse*, 481#177990. ; SAA, MA, Archief Vreemdelingenpolitie, *Vreemdelingendossier Ivonne Adrienne Prugne*, 481#177989. ; SAA, MA, Archief Vreemdelingenpolitie, *Vreemdelingendossier Clementine Donatienne Guichard*, 481#177997. ; SAA, MA, Archief Vreemdelingenpolitie, *Vreemdelingendossier Germaine Marie Armandine Tirard*, 481#177996. ; SAA, MA, Archief Vreemdelingenpolitie, *Vreemdelingendossier Louise Maria Fuchs*, 481#177998. ; SAA, MA, Archief Vreemdelingenpolitie, *Vreemdelingendossier Maria Claudine Rose Bonola*, 481#177995.

²¹² Susan P. Conner, "Prostitution in Paris," in *Trafficking in Women 1924-1926. The Paul Kinsie Reports for the League of Nations*, eds. Jean-Michel Chaumont, Magaly Rodríguez García en Paul Servais (Genève: United Nations Publications, 2017), 2: 175-6.

²¹³ SAA, MA, Archief Vreemdelingenpolitie, *Vreemdelingendossier Hélène Bodilis*, 481#179752. ; SAA, MA, Archief Vreemdelingenpolitie, *Vreemdelingendossier Marie Louise Mathilde Grousset*, 481#179753.

²¹⁴ SAA, MA, Archief Vreemdelingenpolitie, *Vreemdelingendossier Germaine Petit*, 481#178917. ; SAA, MA, Archief Vreemdelingenpolitie, *Vreemdelingendossier Pauline Carlet*, 481#178918.

5.5. Stedelijke knooppunten

De hierboven beschreven geclusterde migratiepatronen wijzen erop dat de migratie van buitenlandse sekswerkers naar Antwerpen vaak niet individueel verliep. De overeenkomsten in aankomst- en inschrijvingsdata, gedeelde vorige adressen en gelijktijdige vertrekmomenten uit Antwerpen suggereren het bestaan van goed georganiseerde netwerken, waarin tussenpersonen zoals bordeelhouders een sleutelrol vervulden. Binnen deze structuren fungeerden steden als belangrijke knooppunten, waar Antwerpen vaak een tijdelijke tussenstop was binnen een breder migratiecircuit waarbij Parijs als centrum fungeerde.²¹⁵

In het deel over de profielen van de buitenlandse sekswerkers die in Antwerpen terechtkwamen, werd aan de hand van kaartmateriaal al duidelijk dat er in veel gevallen sprake is van stapsgewijze migratie; voordat de vrouwen naar Antwerpen trokken, waren ze doorgaans al naar een andere Franse stad gemigreerd. Verder kon men ook zien hoe hun vorige bestemmingen meer richting België opschoven in vergelijking met hun geboorteplaatsen.

De onderstaande tabel toont de tien meest voorkomende verblijfplaatsen vóór aankomst in Antwerpen, samen met de cijfers over hoe vaak deze verblijfplaatsen werden gekozen als volgende bestemming, na het verblijf in Antwerpen.

Tabel 1: Vergelijking van de tien meest voorkomende vorige en volgende bestemmingen van buitenlandse sekswerkers in Antwerpen (1922-1925)

<i>Plaats</i>	<i>Aantal personen (vorige bestemming)</i>	<i>% geldig (vorige bestemming)</i>	<i>Aantal personen (volgende bestemming)</i>	<i>% geldig (volgende bestemming)</i>
<i>Parijs</i>	331	71.0	329	88.4
<i>Lille</i>	19	4.1	7	1.9
<i>Brussel</i>	11	2.4	3	0.8
<i>Duinkerke</i>	10	2.1	8	2.2
<i>Straatsburg</i>	8	1.7	5	1.3
<i>Marseille</i>	7	1.5	-	-
<i>Luik</i>	6	1.3	3	0.8
<i>Metz</i>	6	1.3	2	0.5
<i>Lyon</i>	5	1.1	1	0.2
<i>Saint-Quentin</i>	5	1.1	-	-

Uit de gegevens blijkt duidelijk dat Parijs inderdaad een centrale rol speelde als stedelijk knooppunt binnen deze migratietrajecten: 71 procent van de vrouwen verbleef vóór

Antwerpen in Parijs, en 88 procent keerde er ook na hun verblijf in Antwerpen terug. Dit bevestigt de dominante positie van Parijs binnen het sekswerkcircuit. De andere steden, zoals Lille, Duinkerke, Brussel, Straatsburg en Luik kwamen zowel voor als vorige én volgende bestemmingen, maar met veel lagere percentages. Dit wijst op een beperkter maar toch merkbaar circulatiepatroon binnen België en Noord-Frankrijk. Greefs en Winter hadden in 1880 reeds gelijkaardige patronen gevonden, waar ze stelden dat ongeveer de helft van de buitenlandse sekswerkers toen voor Antwerpen reeds in Parijs, Brussel, Luik, Aken of Lille verbleven.²¹⁶

Deze professionele netwerken werden in de literatuur over negentiende-eeuws sekswerk al gelinkt aan het luxesegment van de sector. Net als Greefs en Winter voor Antwerpen, benadrukt Gonzalez-Quijano het belang van buitenlandse sekswerkers in de Brusselse eersterangs- en tweederangsbordelen. De manier waarop buitenlandse sekswerkers rond het midden van de negentiende eeuw in Brussel aankwamen, bevestigt volgens haar de hypothese dat Parijs fungeerde als draaischijf van sekswerk op zowel nationaal als Europees niveau. Daarnaast identificeerde Gonzalez-Quijano ook enkele regionale centra, zoals Lille en Aken, als belangrijke doorgangspunten binnen dit netwerk.²¹⁷ Parijs was echter niet alleen een centraal punt in de migratie naar onze contreien, maar ook naar andere Franse steden en op die manier ook naar andere continenten. Zo zouden vooral vanuit Marseille en Le Havre veel vrouwen naar (Zuid-)Amerika of Afrika migreren.²¹⁸

5.6. Arbeidsmigrant?

Zoals ook in de status quaestionis werd aangehaald, vertrekt dit onderzoek vanuit de benadering van *global labour history*, waarin sekswerk wordt gezien als een vorm van arbeid. Vanuit dat perspectief kan de migratie van sekswerkers dus ook begrepen worden als beroepsmigratie.²¹⁹ De opvallend korte verblijfsduur van de buitenlandse sekswerkers in dit onderzoek, gemiddeld tussen de 10 en 28 dagen, roept echter de vraag op of het label ‘arbeidsmigrant’ hier wel gepast is.

Volgens de klassieke definitie is een arbeidsmigrant iemand die migreert om werk of beter betaald werk te vinden.²²⁰ In die zin vallen de vrouwen uit dit onderzoek zeker onder deze categorie: ze reisden naar Antwerpen met het oog op betaald werk in de sekswerksector, mogelijks met de verwachting van hogere inkomsten dan in hun herkomststad. Toch suggereert arbeidsmigratie vaak een meer langdurig verblijf, iets wat hier duidelijk niet het

²¹⁶ Greefs en Winter, “Foreign female sex workers,” 200-1.

²¹⁷ Gonzalez-Quijano, “Migrations internationales,” 159.

²¹⁸ Camiscioli, *Selling French Sex*, 55, 80. ; Marsh, “La Nouvelle Activité des Trafiquants des Femmes,” 34-6.

²¹⁹ Rodríguez García, van Nederveen Meerkerk en Heerma van Voss, “Selling sex in world cities,” 1-3.

²²⁰ “Arbeidsmigrant,” Van Dale, geraadpleegd 25.06.2025, <https://www.vandale.nl/pages/gratis-woordenboek/arbeidsmigrant>.

geval is. In dat opzichte is de term ‘tijdelijke arbeidsmigrant’ waarschijnlijk accurater, omdat die expliciet verwijst naar migratie met een tijdelijk en doelgericht karakter.

Toch dekt ook de term ‘tijdelijke arbeidsmigrant’ niet helemaal de lading. Uit het onderzoek blijkt dat ongeveer twintig procent van de vrouwen twee of meer keer in Antwerpen verbleef. Tussen die verblijven keerden ze vaak terug naar Parijs of een andere Franse stad, om daarna opnieuw naar België te komen. In combinatie met wat we weten over stedelijke netwerken en professionele migratieroutes, wijst dit op een circulair migratiepatroon. Circulaire migratie wordt doorgaans gedefinieerd als een flexibel en herhaald migratietraject tussen landen, waarbij iemand minstens twee keer uit hetzelfde herkomstland vertrekt. De bestemming hoeft daarbij niet altijd dezelfde te zijn, zolang het herhaald vertrek uit het herkomstland maar centraal staat.²²¹

Als we er een hedendaagse term op willen plakken, lijkt ‘circulaire tijdelijke arbeidsmigrant’ dan ook het meest geschikt. Die term erkent zowel hun economische motieven, het tijdelijke karakter van hun verblijven, als het herhaalde en grensoverschrijdende patroon van hun verplaatsingen binnen het sekswerkn netwerk.

5.7. Tussentijdse conclusie

Zoals in een vorig deel gesteld wezen de profielen van de onderzochte vrouwen op het bestaan van professionele migratienetwerken in de sector, zoals blijkt uit de reden van inschrijving, vorige verblijfplaatsen en eerdere beroepen. Dit hoofdstuk had als doel die netwerken verder te analyseren aan de hand van derde personen, ruimtelijke vestigingspatronen en concrete (geclusterde) migratiebewegingen.

De eerste twee delen van dit hoofdstuk handelden over de actoren die instonden voor deze professionele migratie. Deze zogenaamde derde personen konden verschillende vormen aannemen, zoals een pooier, koppelaarster of bordeelhoudster. De relaties tussen de vrouwen en deze bemiddelaars waren vaak complex en konden variëren van bescherming tot uitbuiting. Alleszins speelden deze personen een nodige schakel in de sector. Zo konden ze de vrouwen bescherming bieden tegen politieoptredens en agressieve klanten, maar voorzagen ze ook slaapplekken, maakten ze reclame voor de vrouwen en faciliteerden ze eventuele migratiebewegingen. Deze diensten waren echter zelden gratis; vaak moesten de vrouwen een derde tot de helft van hun inkomsten afgeven. De samenwerking met derde personen bood dus de nodige bescherming aan de vrouwen, maar ging dus vaak gepaard met een verlies van (financiële) vrijheid. Deze afhankelijkheid kon in sommige gevallen ook leiden tot misbruik of exploitatie. Deze

²²¹ Ricard Zapata-Barrero, Rocío Faúndez García en Elena Sánchez-Montijano, “Circular Temporary Labour Migration: Reassessing Established Public Policies,” *International Journal of Population Research* (2012): 1-2 ; “Circular migration,” Migration Data Portal, geraadpleegd 28.06.2025, <https://www.migrationdataportal.org/handbooks/chapter-4-introduction-key-concepts-and-definitions/circular-migration>.

risico's waren echter niet uniek aan de sekswerksector en kwamen bijvoorbeeld ook voor bij tussenpersonen van dienstmeiden. Naast deze professionele tussenpersonen, waren ook informele netwerken van familie of kennissen van belang voor de vrouwen.

Vervolgens werden de vestigingspatronen van de vrouwen in Antwerpen onderzocht. Hierbij viel op dat bijna alle vrouwen in dezelfde straat terechtkwamen, nl. de Spuistraat. Hierbij waren het vooral de nummers 12, 19 en 21/23 die veel van de buitenlandse vrouwen vestigden. Daarnaast waren ook de korte verblijfsduren opvallend; meestal tussen de tien en achtentwintig dagen. Deze korte periodes werden enerzijds gekoppeld aan het netwerk van bordelen en de circulatie van de vrouwen hierbinnen, en anderzijds aan de landontzeggingen die België uitvaardigde. Zo toonde het bronmateriaal dat maar liefst 88.7 procent van de vrouwen in de dataset het land werden uitgewezen. Uit een steekproef van vrouwen die via ministerieel besluit het land moeste verlaten, bleek dat er gemiddeld 33 dagen verstreken tussen hun inschrijving bij de stedelijke overheden en het afhalen van hun reispas.

De drie bordelen waar de meeste vrouwen in terechtkwamen werden hierna van dichterbij bekeken. Door de eigenaars en uitbaters van de bordelen in de Spuistraat te reconstrueren, kwamen enkele familiebanden aan het licht. Zo bleken de uitbaters van Spuistraat 12 ook andere drank- en herberggelegenheden in bezit gehad te hebben. Opvallend was vooral de familiale band tussen de zussen De Vos: Beatrice, die samen met haar man het bordeel gelegen in Spuistraat 19 uitbaatte, en Leontina, die bordeelhoudster was in zowel Spuistraat 19 als 21/23. Interessant is verder dat alle bordeelhoudsters geboren waren in België, terwijl hun partners doorgaans uit Frankrijk kwamen. Eerder onderzoek naar vrouwelijk dienstpersoneel wees er al op dat zulke koppels strategisch voordeel boden aangezien ze beroep konden doen op gedeelde sociale en professionele netwerken. Bij de vergelijking van de bewoners van de bordelen viel in de eerste plaats het verschil in aantallen vrouwen op: 28 in Spuistraat 12, 59 in Spuistraat 19 en 346 in Spuistraat 21/23. Daarnaast was het opvallend dat in Spuistraat 21/23 maar liefst 96 procent van de vrouwen dit bordeel als eerste adres in Antwerpen had, tegenover 61 procent in Spuistraat 12 en 73 procent in Spuistraat 19. Deze twee elementen wijzen erop dat vooral Spuistraat 21/23, en in iets mindere mate Spuistraat 19, actief gebruikmaakten van professionele netwerken om buitenlandse vrouwen naar Antwerpen te laten migreren.

Vervolgens werd er gekeken naar de geclusterde migratietrajecten en stedelijke knooppunten. Een aanzienlijk deel van de vrouwen (55.7%) arriveerde op dezelfde dag als minstens één andere persoon, en 65.6% verliet Antwerpen op dezelfde dag als een andere vrouw. Overigens bleek ook dat 16.7 procent van de vrouwen een vorig adres deelde met minstens één andere persoon. Deze patronen tonen aan dat migratie vaak niet op individuele basis gebeurde, maar ingebed was in een groter netwerk. De analyse

van de steden waar de vrouwen voor en na hun verblijf in Antwerpen verbleven, bevestigde de centrale rol die Parijs speelde binnen deze professionele netwerken, maar liefst 71 procent van de vrouwen verbleef voor hun komst naar Antwerpen in Parijs, en 88 procent keerde er na vertrek weer naar terug. Andere steden zoals Lille, Duinkerke, Brussel, Straatsburg en Luik kwamen ook voor, maar in veel beperktere mate. Dit laatste resultaat wijst op een regionaal circulatiepatroon, voornamelijk binnen België en Noord-Frankrijk.

Tot slot stelde dit hoofdstuk de vraag in hoeverre we in dit onderzoek kunnen spreken van arbeidsmigratie en arbeidsmigranten. De combinatie van professionele bemiddeling, collectieve mobiliteit en doelgerichte vestiging in Antwerpen wijst op een georganiseerde migratiebeweging, gericht op arbeid binnen de sekswerksector. Tegelijk maken de korte verblijfsperiodes het moeilijk om dit zonder nuance als arbeidsmigratie te bestempelen. De term ‘circulaire tijdelijke arbeidsmigrant’ lijkt dan ook het meest passend. Die term doet recht aan hun economische motieven, het tijdelijke karakter van hun verblijven en het herhaalde, grensoverschrijdende patroon van hun verplaatsingen binnen de sekswerksector.

Er kan door dit hoofdstuk geconcludeerd worden dat de migratie van buitenlandse sekswerkers naar Antwerpen in de jaren 1920 niet willekeurig of individueel gebeurde, en dat de vrouwen deel uitmaakten van een groter, professioneel georganiseerd netwerk. Dit netwerk bestond uit tussenpersonen, kennissen, bordelen en bepaalde steden die als knooppunten functioneerden. Deze netwerken hielpen bij het organiseren van de migratie en bepaalden waarschijnlijk mee waar vrouwen terechtkwamen. De migratiebewegingen gebeurden vaak niet individueel, maar samen met andere vrouwen. De sector was dus niet alleen lokaal georganiseerd, maar maakte ook deel uit van een breder, internationaal geheel waarin sociale connecties en circulatie centraal stonden.

6. Naar Antwerpen: reprise

In hoofdstuk drie werd besproken hoe verschillende factoren een rol speelden in de beslissing van vrouwen om aan sekswerk te doen en hiervoor te migreren. Hoewel dit kader aan de basis lag voor deze beslissing, en dus een nodig vertrekpunt vormde, bleek het niet volledig te verklaren waarom zoveel Franse vrouwen hun weg vonden naar Antwerpen, en specifiek naar de Spuistraat. Daarom werd de hypothese naar voren geschoven dat de verklaring voor deze migratiegolf eerder gezocht moet worden in de interne werking van de sector zelf, waarbij veranderingen in bestaande professionele migratiecircuits een doorslaggevende rol speelden.

Hoewel uit hoofdstukken vier en vijf duidelijk blijkt dat veel vrouwen deze professionele migratiecircuits in Antwerpen belandden, is er nog geen eenduidige verklaring voor het feit dat deze beweging juist in november 1922 op gang kwam. Via een reconstructie van de bordeelhoudsters en -eigenaars konden enkele data achterhaald worden waarop zij zich in het bordeel vestigden en/of dit opnieuw verlieten. Hoewel sommige momenten in de buurt komen, zoals het vertrek van de familie Duval begin september 1922, kan geen specifieke gebeurtenis op een specifieke datum direct gelinkt worden aan het begin van de migratiegolf. Ook blijkt uit het bronmateriaal dat het *Cristal Palace*, hoewel het uiteindelijk veruit de meeste buitenlandse vrouwen huisvestte, in het begin van de onderzochte periode niet de enige locatie was waar zij terechtkwamen. Uit de vestigingsadressen van de vrouwen die tussen eind november 1922 en eind 1923 in Antwerpen toekwamen, dit waren er 118, blijkt dat zeven vrouwen in Spuistraat 12 terechtkwamen als eerste adres, zeventien in Spuistraat 19 en drieënvijftig in het *Cristal Palace*. Dit wijst erop dat het bordeel niet als enige en eerste een migratiebeweging op gang bracht. De significante stijging in het aantal inschrijvingen van Franse buitenlandse sekswerkers is hoe dan ook niet louter een administratieve vertekening. Ook in contemporaine bronnen wordt er gesproken over “*la vague de femmes Françaises*”, wat aangeeft dat men de plotselinge aanwezigheid van Franse sekswerkers ook toen al als iets opvallends beschouwde.²²²

De hypothese kan op basis van het beschikbare bronmateriaal dus niet volledig getoetst worden. Mogelijk werd de grote migratiebeweging effectief in Antwerpen in gang gezet. In dit geval zouden de zussen De Vos, die zowel het bordeel op Spuistraat 19 als het *Cristal Palace* uitbaatten, een rol gespeeld kunnen hebben in het stimuleren van deze grootschalige migratiebeweging. Hun positie binnen het netwerk zou andere bordeelhouders ertoe kunnen aangezet hebben om hun voorbeeld te volgen, en mogelijk ontstonden op die manier patronen van kettingmigratie. Dit is één mogelijke verklaring. Een andere hypothese is dat het *Cristal Palace*, als bekendste Antwerpse bordeel, slechts

één schakel was binnen een bredere '*chain of houses*', en dat het eigenlijke begin van deze migratiegolf elders gezocht moet worden, bijvoorbeeld in Parijs. Een vergelijkbaar onderzoek in andere steden zou hierom bijzonder waardevol zijn.

7. Conclusie

7.1. Besluit van dit onderzoek

Deze masterproef vertrok vanuit de centrale onderzoeksvraag hoe en waarom zich tussen november 1922 en juni 1925 een opvallende migratiegolf van Franse sekswerkers naar Antwerpen ontwikkelde, en in welke mate deze beweging begrepen kan worden als een vorm van georganiseerde beroepsmigratie binnen de commerciële sekswerksector. Aan de hand van een combinatie van kwantitatieve en kwalitatieve bronnen werd nagegaan wie deze vrouwen waren, wat hen naar Antwerpen bracht, en via welke netwerken en structuren zij zich in de stad vestigden.

De analyse van de mogelijke oorzaken achter deze migratiebeweging wees uit dat er geen eenduidige verklaring was, maar eerder een complex samenspel van diverse factoren. Door het beleid en de regelgeving, de ruimtelijke en infrastructurele aspecten, de sociaal-culturele context en de economische en commerciële dynamieken in kaart te brengen, werd een breder kader ontwikkeld over de contexten waarbinnen de vrouwen de keuze maakten om te migreren naar Antwerpen. Hoewel dit bredere kader essentieel is om de context van de migratiebeweging te begrijpen, bood het geen sluitend antwoord op de vraag waarom precies deze grootschalige migratie op gang kwam. Uit deze vaststelling werd de hypothese geformuleerd dat deze migratiebeweging niet uitsluitend verklaard kan worden door externe push- en pullfactoren, maar eerder door veranderingen binnen de sekswerksector zelf, meer bepaald binnen de bestaande netwerken van professionele beroepsmigratie.

Door een gedetailleerde analyse van de profielen van vrouwelijke sekswerkers kwamen enkele kenmerken naar voren die als bewijs fungeerden voor deze georganiseerde migratievorm. Allereerst was het opmerkelijk dat het merendeel van deze vrouwen een gelijkaardig profiel vertoonden; de overgrote meerderheid van hen was geboren in Frankrijk en resideerde voor hun verblijf in Antwerpen in enkele grote steden, zoals Parijs, Lille en Brussel. Verder kon ook aan de hand van hun reden van inschrijving bij de zedendienst en vorig beroep uitgemaakt worden dat ze reeds actief waren in de sector alvorens ze naar Antwerpen migreerden en goed op de hoogte waren van de administratieve vereisten bij aankomst. Bovendien suggereerden bewijzen van geclusterde migratie, vooral via specifieke stedelijke knooppunten, het bestaan van migratiecircuits die niet georganiseerd werden door de sekswerkers zelf.

Het sterkste bewijs voor georganiseerde migratie kwam echter van het feit dat bijna alle vrouwen in dezelfde bordelen terechtkwamen in de Spuistraat, waarbij de nummers 12, 19 en 21/23 de meeste vrouwen ontvingen. Hier sprong vooral het bordeel op de Spuistraat 21/23, het *Cristal Palace*, in het oog. Dit bordeel huisvestte maar liefst 346 van de 466 vrouwen, oftewel 74 procent van alle vrouwen uit de volledige dataset. Deze

enorme circulatie van vrouwen duidt sterk op het gebruik van professionele migratiecircuits, een hypothese die verder ondersteund werd door kwalitatief bronmateriaal. Daarnaast is het opmerkelijk dat Spuistraat 19 het op één na grootste aantal vrouwen herbergde. Tijdens de onderzoeksperiode stonden beide bordelen onder directe of indirecte invloed van twee zussen en hun echtgenoten: Beatrice Hélène Marie De Vos was eigenaar van het bordeel op nummer 19, haar zus Leontine Monique De Vos kwam in een bronfragment naar voren als de bordeelhoudster van zowel nummer 19 als 21/23.

Het is dus duidelijk dat de uitzonderlijke migratiebeweging van buitenlandse sekswerkers naar Antwerpen tussen november 1922 en juni 1925 voortvloeide uit professionele beroepsmigratienetwerken binnen de commerciële sekswerksector. Het aanwezige bronmateriaal biedt echter geen sluitend bewijs waarom deze grootschalige migratie precies in 1922 in gang kwam. Wel lijken de resultaten conform de hypothese dat de redenen van deze migratiegolf gezocht moet worden binnen de werking van de sector. Of deze verandering zich daadwerkelijk in Antwerpen voltrok, bijvoorbeeld onder invloed van de zussen De Vos, of dat Antwerpen slechts één schakel was binnen een breder netwerk, aangestuurd vanuit Parijs, kan pas met verder onderzoek definitief vastgesteld worden.

7.2. Pistes voor verder onderzoek

Dit onderzoek heeft kunnen aantonen dat er tussen november 1922 en juni 1925 een opvallende migratiegolf van vooral Franse sekswerkers in Antwerpen plaatsvond, en welke Antwerpse actoren hierin een rol speelden. Wat voorlopig echter niet verklaard kon worden, is waarom deze migratiegolf precies vanaf 1922 op gang kwam en hoe het migratienetwerk en de bijhorende bewegingen concreet tot stand kwamen.

Een eerste verdere onderzoekspiste is daarom het verruimen van het geografische onderzoeksgebied. Steden als Parijs, Brussel, Lille en Duinkerke doken herhaaldelijk op in het Antwerpse bronmateriaal als schakels in de migratieroutes. Door deze stedelijke knooppunten systematisch te analyseren, kan een ruimer beeld ontstaan van het breder migratienetwerk waarvan Antwerpen deel uitmaakte. Bovendien kan dit licht werpen op de vraag of ook in andere steden rond 1922 gelijkaardige migratiegolven op gang kwamen, of dat deze beweging elders al vroeger, later of helemaal niet zichtbaar was. Deze analyse zou ook licht kunnen werpen op wat er gebeurde na het Antwerpse bordeelverbod; verplaatste de sector zich naar een andere Belgische stad, zoals Brussel, of markeerde het verbod een einde aan de grootschalige migratie van sekswerkers in ons land?

Een tweede onderzoekspiste is om ook de Belgische vrouwen die in de bordelen werkten mee te nemen in de analyse. Dit onderzoek focuste zich bewust op de buitenlandse sekswerkers, maar in de onderzochte panden verbleven ook veel Belgische vrouwen. Hun

trajecten en netwerken kunnen aanzienlijk verschillen, waardoor een comparatieve analyse tussen beide groepen erg interessant zou kunnen zijn.

Tenslotte zou het ook interessant zijn om binnen de Antwerpse context meer vormen van sekswerk te onderzoeken. Dit onderzoek richtte zich enkel op het bordeelcircuit, een klein onderdeel van de gereguleerde sector, en nog kleiner wanneer de clandestiene sector ook mee in rekening wordt gehouden. Clandestien sekswerk wordt, door een schaarste aan bronnen, vaak buiten beschouwing gelaten in historisch onderzoek. Toch bieden bepaalde bronnen, zoals dossiers over de sluiting van geheime ontuchtshuizen en proces-verbalen, aanknopingspunten om meer inzicht te krijgen in deze groep vrouwen. Dit kan bijdragen aan een beter begrip van zowel de netwerken van de vrouwen als de sekswerksector in Antwerpen als geheel.

8. Bibliografie

8.1. Afkortingen

AVN	Archief Verenigde Naties
MA	Modern archief
SAA	Stadsarchief Antwerpen

8.2. Onuitgegeven bronnen

8.2.1. Archief Verenigde Naties

Archief League of Nations Secretariat
S172/27/3

First Enquiry on Traffic in Women and Children – Belgium, 1924-1926.

8.2.2. Stadsarchief Antwerpen, Felixarchief

Archief Burgerlijke stand en bevolking
2991#102

Huwelijksakte Van Hecke – De Vos, 1922.

378#1420

Bevolkingsregister Brouwersvliet – Conscienceplein, 1920-1930.

378#1444.

Bevolkingsregister Korte Schipperskapelstraat 1 – Schippersstraat 33, 1920-1930.

378#1454.

Bevolkingsregister Spuistraat onpaar, 1920-1930.

378#1455

Bevolkingsregister Spuistraat 4/1 – Spuistraat 18, 1920-1930.

378#1456

Bevolkingsregister Spuistraat 20 – Spuistraat 28, 1920-1930.

378#1499

Bevolkingsregister Venusstraat 29 – Korte Winkelstraat 21, 1920-1930.

378#1532

Bevolkingsregister Mechelseplein – Meir 95, 1920-1930.

378#559

Bevolkingsregister Lange
Schipperkapelstraat 24 –
Schipperstraat 37, 1910-1920.

Archief Centrale Afdeling en Zedendienst
100#2986

Naamdossiers herbergiers, 1908-1965.
Detailtoegang:
<https://felixarchief.antwerpen.be/detailtoegang/100/2986?page=1&pageSize=15&direction=desc&orderBy=Geboortedatum&filters=W3sic2VhcmNoVHlwZVRleHQiOiJjb250YWlucylsInNlYXJjaFR5cGVEYXRlljoiYmV0d2VlbilzInNlYXJjaFR5cGV0dW1iZXliOiJiZXR3ZWVuliwiZmllbGRPcmRlcil6MCwiZmllbGROYW1lIjoiQWxsZSBLb2xvbW1lbiJ9XQ%3D%3D>.

MA#27384

Inschrijvingregisters van prostituees,
1916-1921.

MA#27385

Inschrijvingregisters van prostituees,
1921-1945.

Archief Gezondheidsdienst
731#2016

Diverse documenten over ontucht,
1920-1921.

731#2050

Verspreiding folder "Raadgevingen aan
het publiek" en briefwisseling vanwege
de gezondheidsdienst, 1921-1927.

731#2057

Dossier afschaffing bordelen -
afschaffing gereguleerde ontucht,
1925-1931.

731#2087

Politieverslagen over diverse
ontuchtzaken, 1922-1924.

731#2093

Diverse verslagen, briefwisseling en
documentatie over ontucht, 1919-
1928.

731#2117

Modellen van prostitutieboekjes, 1914-1925.

Archief dienst ruimtelijke ordening en openbare werken

100#2770

Bouwvergunningen, 1826-2007.

Detailtoegang:

<https://felixarchief.antwerpen.be/detailtoegang/100/2770?page=1&pageSize=15&filters=W3sic2VhcmNoVHlwZVRleHQiOiJjb250YWlucyIsInNlYXJjaFR5cGVEYXRlljoiYmV0d2VlbilsInNlYXJjaFR5cGV0dW1iZXliOiJiZXR3ZWVuliwiZmllbGRPcmRlcil6MCwiZmllbGROYW1lloiQWxsZSBLb2xvbW1lbiJ9XQ%3D>.

1919#8499

Dossier bouwvergunning Gorterstraat 23-25, 1919.

1923#14739

Dossier bouwvergunning Gorterstraat 19, 1923.

353#294

Toekennen van straatnamen, Gorterstraat, 2000 Antwerpen, 1870-2002.

Archief Vreemdelingenpolitie

100#2962

Detailtoegang

vreemdelingendossiers, 1840-2012.

<https://felixarchief.antwerpen.be/detailtoegang/100/2962?page=1&pageSize=15&filters=W3sic2VhcmNoVHlwZVRleHQiOiJjb250YWlucyIsInNlYXJjaFR5cGVEYXRlljoiYmV0d2VlbilsInNlYXJjaFR5cGV0dW1iZXliOiJiZXR3ZWVuliwiZmllbGRPcmRlcil6MCwiZmllbGROYW1lloiQWxsZSBLb2xvbW1lbiJ9XQ%3D>.

481#17799

Vreemdelingendossier Clementine Donatienne Guichard.

481#177996	Vreemdelingendossier Germaine Marie Armandine Tirard.
481#178917	Vreemdelingendossier Germaine Petit.
481#179752	Vreemdelingendossier Hélène Bodilis.
481#177989	Vreemdelingendossier Ivonne Adrienne Prugne.
481#104411	Vreemdelingendossier Jan Jozef Pierre Bonnet.
481#142406	Vreemdelingendossier Joannes Michael Jozeph Malapert.
481#160508	Vreemdelingendossier Josephine Bonnet.
481#177990	Vreemdelingendossier Juliette Noyesse.
481#177998	Vreemdelingendossier Louise Maria Fuchs.
481#177995	Vreemdelingendossier Maria Claudine Rose Bonola.
481#179753	Vreemdelingendossier Marie Louise Mathilde Grousset.
481#140162	Vreemdelingendossier Paul Joseph Duval.
481#178918	Vreemdelingendossier Pauline Carlet.
481#168989	Vreemdelingendossier Philippe Gillen.
481#160499	Vreemdelingendossier Pierre Michel Joseph Malapert.
481#175761	Vreemdelingendossier Simone Macy.

8.3. Uitgegeven bronnen

Kinsie, Paul. *The Paul Kinsie reports for the league of nations*. Uitgegeven door Chaumont, Jean-Michel, Magaly Rodríguez García en Paul Servais. 2 vols. Genève: United Nations Publications, 2017.

8.4. Online bronnen

Strubbe, Filip. "Vreemdelingendossiers." *Familiegeschiedenis*. Geraadpleegd 14.05.2025. <https://www.familiegeschiedenis.be/nl/bronnen/vreemdelingendossier>.

"19e-eeuwse vreemdelingendossiers online doorzoekbaar." *Rijksarchief*. Geraadpleegd 14.05.2025. <https://www.arch.be/index.php?l=nl&m=nieuws&r=alle-nieuwsberichten&a=2018-08-22-19e-eeuwse-vreemdelingendossiers-online-doorzoekbaar>.

La Rédac, "Guide des maisons closes du XIXe siècle." *Le Bonbon*. Geraadpleegd 31.05.2025. <https://www.lebonbon.fr/paris/les-tops-culture/guide-des-maisons-closes-du-xixe-siecle/>.

"Circular migration." *Migration Data Portal*. Geraadpleegd 28.06.2025. <https://www.migrationdataportal.org/handbooks/chapter-4-introduction-key-concepts-and-definitions/circular-migration>.

"Bevolkingsregister." *Familiegeschiedenis*. Geraadpleegd 14.05.2025. <https://www.familiegeschiedenis.be/nl/bronnen/bevolkingsregister>.

"Arbeidsmigrant." *Van Dale*. Geraadpleegd 25.06.2025. <https://www.vandale.nl/pages/gratis-woordenboek/arbeidsmigrant>.

8.5. Audiovisuele bronnen

André Favory, Le "Cristal Palace" à Anvers, ca. 1922.

Hotel Galicia, Korte Schipperskapelstraat zedenbureau, Antwerpen 1920. Onderzoekszaak. SAA, MA, Archief Gezondheidsdienst, FOTO-OF#7618.

Hotel Galicia, Korte Schipperskapelstraat zedenbureau, Antwerpen 1920. Onderzoekstafel. SAA, MA, Archief Gezondheidsdienst, FOTO-OF#7619.

Hotel Galicia, Korte Schipperskapelstraat zedenbureau, Antwerpen 1920. Wachtzaal. SAA, MA, Archief Gezondheidsdienst, FOTO-OF#7620.

Hotel Galicia, Korte Schipperskapelstraat zedenbureau, Antwerpen 1920. Kleedkamer. SAA, MA, Archief Gezondheidsdienst, FOTO-OF#7621.

Hotel Galicia, Korte Schipperskapelstraat zedenbureau, Antwerpen 1920. Lavabo en ontsmetting der instrumenten. SAA, MA, Archief Gezondheidsdienst, FOTO-OF#572.

Hotel Galicia, Korte Schipperskapelstraat zedenbureau, Antwerpen 1920. Bureel van de politie. SAA, MA, Archief Gezondheidsdienst, FOTO-OF#7617.

Paul Joostens (1889-1960) Cristal Palace, 1924. Courtesy Galerie Ronny Van de Velde.

8.6. Literatuur

Agustín, Laura. “The Disappearing of a Migration Category: Migrants Who Sell Sex.” *Journal of Ethnic and Migration Studies* 32, nr. 1 (2006): 29-47.

Bisschop, Tuur. “Praktijk versus beleid. Prostitutiecontrole in Antwerpen na de afschaffing van de reglementering in 1948.” Masterproef, Universiteit Gent, 2024.

Bullough Bonnie en Vern L. Bullough. “Female prostitution: current research and changing interpretations.” *Annual Review of Sex Research* 7, nr. 1 (1996): 158-180.

Caestecker, Frank en Lieselotte Luyckx. “Het individuele vreemdelingendossier: een unieke bron over migratie en migranten?” In *Grensgevallen. De vreemdelingenadministratie in België*, uitgegeven door Alain Tallier, 15-28. Brussel: Algemeen Rijksarchief, 2009.

Caestecker, Frank. “Immigratie(beleid) in België tijdens het interbellum, kansen benutten of gevaar weren?” In *De Levenskracht Der Bevolking: Demografie in Het Interbellum*, uitgegeven door Jan Kok en Jan Van Bavel, 415–46. Leuven: Acco, 2010.

Caestecker, Frank. “Vluchtelingen en de transformatie van het vreemdelingenbeleid in België (1860-1914).” *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis / Revue Belge d’Histoire Contemporaine* 40, nr. 3 (2010): 345-79.

Camiscioli, Elisa. *Selling French Sex. Prostitution, Trafficking, and Global Migrations*. Cambridge: Cambridge University Press, 2024.

Canonne, Xavier, Matthijs de Ridder, Dennis Van Mol en Frank Van Eeckhout. *Cristal Palace of het verhaal van een lege ciderfles in een champagne emmer*. Antwerpen: Ronny Van de Velde, 2021.

Chaumont, Jean-Michel, Magaly Rodríguez García en Paul Servais. *Trafficking in Women 1924-1926. The Paul Kinsie Reports for the League of Nations*. 2 vols. Genève: United Nations Publications, 2017.

Conner, Susan P. “Prostitution in Paris.” In *Trafficking in Women 1924-1926. The Paul Kinsie Reports for the League of Nations*, uitgegeven door Jean-Michel Chaumont, Magaly Rodríguez García en Paul Servais, 2:172-9. Genève: United Nations Publications, 2017.

Conner, Susan P. "The Paradoxes and Contradictions of Prostitution in Paris." In *Selling Sex In the City: A Global History of Prostitution 1600s-2000s*, uitgegeven door Magaly Rodríguez García, Lex Heerma van Voss en Elise van Nederveen Meerkerk, 171-200. Leiden: Brill, 2017.

Coppens, Alexander en Ellen Debackere. "De toepassing van het Belgische immigratiebeleid in de negentiende eeuw." *Journal of Belgian History/Revue Belge d'Histoire Contemporaine* 45 (2015): 12-45.

Corbin, Alain. *Women for hire. Prostitution and Sexuality in France after 1850*. Vertaald door Alan Sheridan. Londen: Harvard University Press, 1990.

Crosby, Andrew. "Moralisation and criminalisation: a socio-political history of the expulsion of foreigners in Belgium (1830–1952)." *International Journal of Migration and Border Studies* 3, nr. 2/3 (2017): 235-253.

De Koster, Margo en Antoon Vrints. "Van bovenaf, van onderuit, en weer terug? Tendensen in het onderzoek over politie in de moderne stad." *Stadsgeschiedenis* 19, nr. 1 (2024): 1-7.

De Koster, Margo en Ayfer Erkul. "Removing Local Nuisances, Arresting Masterless Strangers, and Granting 'Nights on Request': The Policing of Vagrancy in Late-Nineteenth-Century Antwerp and Brussels." *TSEG - The Low Countries Journal of Social and Economic History* 20, nr. 1 (2023): 121-52.

De Koster, Margo, Barbara Deruytter en Antoon Vrints. "Police–public relations in transition in Antwerp, 1840s–1914." *European Review of History: Revue européenne d'histoire* 25, nr. 1 (2017): 147-65.

De Koster, Margo. "Prostitutie en politie in Antwerpen, eind negentiende, begin twintigste eeuw." *Tijd-Schrift: Heemkunde En Lokaal-Erfgoedpraktijk in Vlaanderen* 8, nr. 3 (2018): 38–51.

De Koster, Margo. "Prostitution in Antwerp." In *Trafficking in Women 1924-1926. The Paul Kinsie Reports for the League of Nations*, uitgegeven door Jean-Michel Chaumont, Magaly Rodríguez García en Paul Servais, 2:13-9. Genève: United Nations Publications, 2017.

De Koster, Margo. "Stedelijke criminaliteit en rechtshandhaving in het verleden. Een greep uit recent historisch onderzoek." *Tijdschrift voor Criminologie* 54, nr. 4 (2012): 388-97.

Dolinsek, Sonja en Siobhán Hearne. "Introduction: prostitution in twentieth century Europe." *European Review of History: Revue européenne d'histoire* 29, nr. 2 (2022): 121-144.

Feys, Torsten. "Riding the rails of removal: The impact of railways on border controls and expulsion practices." *The Journal of Transport History* 40, nr. 2 (2019): 1-22.

Frances, Raelene. "Working and Living Conditions." In *Selling Sex In the City: A Global History of Prostitution 1600s-2000s*, uitgegeven door Magaly Rodríguez García, Lex Heerma van Voss en Elise van Nederveen Meerkerk, 677-706. Leiden: Brill, 2017.

Fuchs, Rachel G. en Leslie Page Moch. "Pregnant, Single, and Far from Home: Migrant Women in Nineteenth-Century Paris." *The American Historical Review* 95, nr. 4 (1990): 1007-31.

Gilfoyle, Timothy J. "Prostitutes in history: from parables of pornography to metaphors of modernity." *The American Historical Review* 104, nr. 1 (1999): 117-41.

Gonzalez-Quijano, Lola. "Migrations internationales et prostituées étrangères à Bruxelles au milieu du XIXe siècle." *Revue d'histoire du XIXe siècle* 27 (2018) : 153-70.

Gorman, Daniel. "Empire, Internationalism, and the Campaign against the Traffic in Women and Children in the 1920s." *Twentieth Century British History* 19, nr. 2 (2008): 186-216.

Govaerts, Ragna. "Buitenlandse prostituees en de wetgeving in Antwerpen en Brussel, 1875-1880." Bachelorproef, Universiteit Antwerpen, 2014.

Greefs, Hilde en Anne Winter. "Alone and Far from Home. Gender and Migration Trajectories of Single Foreign Newcomers to Antwerp, 1850 1880." *Journal of Urban History* 42, nr. 1 (2016): 61-80.

Greefs, Hilde en Anne Winter. "Foreign female sex workers in an Atlantic port city. Elite prostitution in late nineteenth-century Antwerp." In *Migrants and the making of the urban-maritime world. Agency and mobility in port cities, c. 1570-1940*, uitgegeven door Christina Reimann en Martin Öhman, 195-221. Londen: Routledge, 2021.

Harris, Victoria. *Selling Sex in the Reich: Prostitutes in German Society, 1914-1945*. Oxford: Oxford University Press, 2012.

Heerma van Voss, Lex. "The worst class of workers: migration, labor relations and living strategies of prostitutes around 1900." In *Working on Labor. Essays in Honor of Jan Lucassen*, uitgegeven door Marcel van der Linden en Leo Lucassen), 153-70 Leiden: Brill, 2012.

Heerten, Lasse. "Ankerpunkte der Verflechtung. Hafenstädte in der neueren Globalgeschichtsschreibung." *Geschichte und Gesellschaft* 43, nr. 1 (2017): 146-175.

 Heerten, Lasse. "Mooring Mobilities, Fixing Flows: Towards a Global Urban History of Port Cities in the Age of Steam." *Journal of Historical Sociology* 34, nr. 2 (2021): 350-74.

Hetherington, Philippa en Julia Laite. "Migration, Sex and Intimate Labor." *Journal of Women's History* 33, nr. 4 (2021): 7-39.

Kempadoo, Kamala. "Prostitution and Sex Work Studies." In *A Companion to Gender Studies*, uitgegeven door Philomena Essed, David T. Goldberg en Audrey Kobayashi, 255-65. Oxford: Blackwell Publishing Ltd, 2005.

Keusch, Nicole. "Migration and prostitution." In *Selling Sex In the City: A Global History of Prostitution 1600s-2000s*, uitgegeven door Magaly Rodríguez García, Lex Heerma van Voss en Elise van Nederveen Meerkerk. Leiden: Brill, 2017.

Kozma, Liat. "Women's Migration for Prostitution in the interwar Middle East and North Africa." *Journal of Women's History* 28, nr. 3 (2016): 93-113.

Laite, Julia. "A Global History of Prostitution: London." In *Selling Sex In the City: A Global History of Prostitution 1600s-2000s*, uitgegeven door Magaly Rodríguez García, Lex Heerma van Voss en Elise van Nederveen Meerkerk, 111-37. Leiden: Brill, 2017.

Laite, Julia. "Between Scylla and Charybdis: Women's Labour Migration and Sex Trafficking in the Early Twentieth Century." *International Review of Social History* 62 (2017): 37-65.

Laite, Julia. "Traffickers and pimps in the era of white slavery." *Past and Present* 237 (2017): 237-69.

Lesger, Clé. "Informatiestromen en de herkomstgebieden van migranten in de Nederlanden in de vroegmoderne tijd." *TSEG - The Low Countries Journal of Social and Economic History* 3 (2006): 3-23.

Majerus, Benoît. "Prostitution in Brussels." In *Trafficking in Women 1924-1926. The Paul Kinsie Reports for the League of Nations*, uitgegeven door Jean-Michel Chaumont, Magaly Rodríguez García en Paul Servais, 2:33-7. Genève: United Nations Publications, 2017.

Marsh, Kate. "'La Nouvelle Activité des Trafiquants des Femmes' : France, Le Havre and the Politics of Trafficking, 1919-1939." *Contemporary European History* 26, nr. 1 (2017): 23-48.

Martini, Manuela. "Gendered Experiences of Work and Migration." In *The Routledge History Handbook of Gender and the Urban Experience*, uitgegeven door Deborah Simonton, 71-83. New York: Routledge, 2017.

Mechant, Maja. "The Social Profiles of Prostitutes." In *Selling Sex In the City: A Global History of Prostitution 1600s-2000s*, uitgegeven door Magaly Rodríguez García, Lex Heerma van Voss en Elise van Nederveen Meerkerk, 833-59. Leiden: Brill, 2017.

Moch, Leslie Page. "Moving Europeans: Historical Migration Practices in Western Europe." In *The Cambridge Survey of World Migration*, uitgegeven door Robin Cohen, 126-30. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.

Pliley, Jessica R. "Trafficked White Slaves and Misleading Marriages in the Campaigns against Sex Trafficking, 1885-1927." *Federal History* 11 (2019): 60-82.

Pluskota, Marion. "Prostitution in the Netherlands: Amsterdam, Rotterdam and The Hague." In *Trafficking in Women 1924-1926. The Paul Kinsie Reports for the League of Nations*, uitgegeven door Jean-Michel Chaumont, Magaly Rodríguez García en Paul Servais, 2:150-9. Genève: United Nations Publications, 2017.

Pluskota, Marion. "'We Use our Bodies to Work Hard, So We Need to Get Legitimate Workers' Rights': Labour Relations in Prostitution, 1600-2010)." In *Selling Sex In the City: A Global History of Prostitution 1600s-2000s*, uitgegeven door Magaly Rodríguez García, Lex Heerma van Voss en Elise van Nederveen Meerkerk, 653-76. Leiden: Brill, 2017.

Pluskota, Marion. "Selling Sex in Amsterdam." In *Selling Sex In the City: A Global History of Prostitution 1600s-2000s*, uitgegeven door Magaly Rodríguez García, Lex Heerma van Voss en Elise van Nederveen Meerkerk, 27-59. Leiden: Brill, 2017.

Puschmann, Paul en Koen Matthijs. "From Surviving the War Trenches to Storming the Gender Barricades? Marriage Patterns in Belgium in the Early Twentieth Century and the Impact of War on Gender Relations." In *The Impact of World War I on Marriages, Divorces, and Gender Relations in Europe*, uitgegeven door Saskia Hin, 93-118. New York: Routledge, 2019.

Rodríguez García, Magaly en Amandine Lauro. "Belgian History and the Making of Marginality and Subalternity." *Journal of Belgian History* 46, nr. 1 (2016): 10-35.

Rodríguez García, Magaly, Elise van Nederveen Meerkerk en Lex Heerma van Voss. "Selling sex in world cities, 1600s-2000s: an introduction." In *Selling Sex In the City: A Global History of Prostitution 1600s-2000s*, uitgegeven door Magaly Rodríguez García, Lex Heerma van Voss en Elise van Nederveen Meerkerk, 1-19. Leiden: Brill, 2017.

Rodríguez García, Magaly, Lex Heerma van Voss en Elise van Nederveen Meerkerk, eds., *Selling Sex In the City: A Global History of Prostitution 1600s-2000s*. Leiden: Brill, 2017.

Rodríguez García, Magaly. "Over hoeren(lopers), pooiers en andere demonen: internationale organisaties en de strijd tegen prostitutie." In *Opinie, feit en oordeel: Lessen voor de eenentwintigste eeuw*, uitgegeven door Pieter d'Hoine en Bart Pattyn, 205-22. Leuven: Leuven University Press, 2018.

Schepers, Marjolein, Tine Deleu en Nina Certiaens. "Between lovers, 'suspect houses' and walking the streets: Organisational migration infrastructures of commercial sex in 19th-century Antwerp." Ongepubliceerd manuscript.

Schrover, Marlou en Deirdre Moloney. "Introduction. Making a difference." In *Gender, migration and categorisation. Making distinctions between migrants in Western countries, 1945-2010*, uitgegeven door Marlou Schrover en Deirdre Moloney, 7-54. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2013.

Séquin, Caroline. "Marie Piquemal, the 'Colonial Madam': Brothel Prostitution, Migration, and the Making of Whiteness in Interwar Dakar." *Journal of Women's History* 33, nr. 4 (2021): 118-41.

Settle, Louise. "The Kosmo Club Case: Clandestine Prostitution during the Interwar Period." *Twentieth Century British History* 25, Nr. 4 (2014): 562-84.

Sharpe, Pamela. "Introduction: gender and the experience of migration." In *Women, Gender and Labour Migration. Historical and global perspectives*, uitgegeven door Pamela Sharpe, 1-14. Londen: Routledge, 2001.

Slater, Stefan. "Pimps, Police and Filles de Joie: Foreign Prostitution in Interwar London." *The London Journal* 32, nr. 1 (2007): 53-74.

Slater, Stefan. "Prostitutes and popular history: notes on the 'underworld', 1918-1939." *Crime, Histoire & Sociétés / Crime, History & Societies* 13, nr. 1 (2009): 25-48.

Valadier, Charlotte. "Migration and Sex Work through a Gender Perspective." *Contexto Internacional* 40, nr. 3 (2018): 501-24.

Van de Laar, Paul Thomas. "Bremen, Liverpool, Marseille and Rotterdam: port cities, migration and the transformation of urban space in the long nineteenth century." *Journal of migration history* 2 (2016): 275-306.

Van Nederveen Meerkerk, Elise. "A Gender Analysis of Global Sex Work." In *Selling Sex In the City: A Global History of Prostitution 1600s-2000s*, uitgegeven door Magaly Rodríguez García, Lex Heerma van Voss en Elise van Nederveen Meerkerk, 801-32. Leiden: Brill, 2017.

Van Vyve, Maïté. "Over grenzen: een historiografie van Belgische immigratie en politiegeschiedenis (1880-1914)." *Contemporanea* 42, nr. 2 (2020): 1-7.

Vanhees, Pieter. "De grote afwezige? De klant in het historisch onderzoek over prostitutie." *Historica* nr. 1 (2018): 24-7.

Vanhees, Pieter. "Metafoor van de moderniteit: prostitutie in de Belgische geschiedschrijving." *Contemporanea* 39, nr. 2 (2017): 1-6.

Verbruggen, Thomas. "Maids on the move. The Migration of Foreign Domestic Servants to Antwerp and Brussels (1850-1910)." PhD diss., Universiteit Antwerpen en Vrije Universiteit Brussel, 2020.

Vrints, Antoon. *Het theater van de straat. Publiek geweld in Antwerpen tijdens de eerste helft van de twintigste eeuw*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2011.

Zapata-Barrero, Ricard, Rocío Faúndez García en Elena Sánchez-Montijano. "Circular Temporary Labour Migration: Reassessing Established Public Policies." *International Journal of Population Research* (2012): 1-13.

Zian, Yasmina. "Repatriation as disguised Expulsion in Interwar Belgium." *C@hiers du CRHiDI* 46 (2023): 1-20.

9. Bijlagen

9.1. Bijlage 1: Jaarlijkse inschrijvingen van buitenlandse vrouwen bij de Antwerpse zedendienst (1919-1934)

